

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были поданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохраняются все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как наименование о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отключайте автоматические запросы.
Не отключайте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 3232.855

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

1-10

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Мих. Грушевський,
Др. Лавлуцький, Вол. Лоретц.

Книга I.

КНІВ.—1908.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спільн. Трьохсвятительська, 5.

3045
11-1

1. „Записки Українського Наукового Товариства в Києві“ виходять напередодні серпня по чотири книги на рік, ревізійні — від 9—11 друкованих аркушів, під редакцією комітету, який складається з голови Товариства (проф. М. Грушевського) і голов секцій (історичної — проф. Г. Павлуцького і фізіологічної — проф. В. Перетца).

2. В „Записках“ друкують ся витяги з протоколів засідань Товариства і його секцій, наукові розвідки, статі переважно по українознавству і оброблені наукові матеріали членів Товариства і приватних осіб, що були подані й ухвалені в засіданнях відповідних секцій чи на публічних наукових засіданнях.

3. Всі статі „Записок“ друкують ся українською мовою, додержуючи прагматизму наших наукових українських видань. Коли оригінал статі подано не українською мовою, то видатки на переклад і на більш значні поправки орфографії вилічують ся з гонсару.

4. Ревізійні статі, що мають бути дані Товариству і друкуватися в „Записках“, повинні

бути надані редакції не пізніше ніж за три місяці до виходу журналу.

5. Статі, що надані редакції за сорок днів до виходу журналу, будуть друковані в журналі.

6. Невідповідні статі, що надані редакції, будуть повернуті авторам, якщо вони не приймуть їх до редакції в термін три місяці — з дня надання статі до редакції.

7. Авторам статій, що надані редакції, редакцією по 50 копійок за аркуш видаються гонсару і за кожну статтю мають право на одне звання званнями (доктор, професор, 100), з скаргою на редакцію і обговоренні, про які редакція повинна повідомити редакцію, що надані редакції рукописи.

8. Невідповідні статі, що надані редакції, будуть прийняті редакцією, якщо вони не приймуть їх до редакції в термін три місяці — з дня надання статі до редакції. Якщо статі надані редакції на рік 5 р. 50 копійок за аркуш, з скаргою на редакцію — 5 р. 50 копійок, з скаргою на редакцію — 3 р.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Мих. Грушевський,
Ар. Павлицький, Вол. Лоретц.

Книга I.

КНІВ.—1908.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

Slav 3222.855 (1) 8p

~~35155~~ ~~издание~~

2mp

Державна Публична
БИБЛИОТЕКА УРСР
№. 419 594

362880-55

69-010453

БИБЛИОТЕКА
Академии Наук
УРСР

НН 45638.

FEB 22 1971

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
22 FEB 1971

Ukr. fd.

Українське Наукове Товариство в Київі й його наукове видавництво.

Написав Мик. Грушевський.

Наука дуже довго була забороненою сферою для українства в Росії. Уже звісний циркуляр міністерства внутрішніх справ 1863 р. фактично обмежив українське слово в Росії самою белетристикою, а указ 1876 р. зробив се ще більше категорично і рішучо. Наукові праці на українській мові в Росії не могли виходити, а сильні обмеження терпіло наукове досліджування в різних сферах українознавства навіть на якій небудь мові. Українці Росії, що зложили в 1873 р. спеціальну інституцію для розвою української науки у Львові („Товариство імені Шевченка“), у себе дома, на своїм українським ґрунті, позбавлені були сеї можливости. Свої наукові праці на українські теми вони мусли друкувати по російськи — стрічаючи ся при тім ще і з різними обмеженнями її капрызами цензури, або віддавати їх до українських видань заграничних, які в Росії були дуже мало приступні й знані, бо звичайно належали все до категорії видань „абсолютно заборонених в Росії“ — включно до етнографічних текстів і історичних документів, видаваних, наприклад, тим же „Науковим Товариством

імені Шевченка" у Львові. Розумієть ся, все отсе відбувало ся дуже шкідливо на розвиток української наукової роботи в Росії й вражало дуже прикро українське громадянство. Прикро було се обмеження в свободі творчості в одній з найбільш родючих сфер людського духового життя. Тяжкою була свідомість того, що для українського національного життя зістаєть ся забороненою, неприступною та сфера, що вінчає собою повноту культурно-національного життя, служить найвищою рекомендацією духової дозрілості суспільности, глибини її серйозности й культурного життя. Гіркою образою мусіло відчувати ся, що тим часом як маленька закордонна Україна могла розвинути у себе, в своїм Науковім Товаристві, протягом останнього десятиліття таку поважну наукову роботу, заложити міцні підвалини наукового українознавства і здобути для нього поважання й признання в наукових сферах інших народів, — велика Україна російська, її наукові сили, її наукові робітники мусять зіставати ся пасивними свідками того всього, або містити свої праці в виданнях „в Росії абсолютно заборонених“. І як тільки упали цензурні заборони, що творили такі ненормальні й прикри обставини для культурного українського життя, в українських кругах зараз же мусіло виникнути бажання — поруч львівського „Наукового Товариства імені Шевченка“ сотворити на російській Україні свої місцеві огнища наукової роботи, інституції й органи для української наукової думки.

„Временныя правила о печати“ скасували весною 1906 р. заборони, утворені указом 1876 р., і слідом за сьм групою українських учених Кліва був вироблений план „Українського Наукового Товариства“, що своєю метою ставило „допомогати розробленню й популяризації українською мовою різних галузей науки“, підтримувати

зв'язки між ученими, що працюють в різних сферах науки, особливо в Києві, давати їм спроможу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють, знайомити членів Товариства з наготовленими до друку статями, науковими відкриттями і вислідами, помогати розповсюдженню наукового знання через лекції і видання, для того уряджувати публичні засідання, систематичні курси, наукові екскурсії, видання і т. п. (статут Товариства). Вироблена в такім дусі установа Товариства була затверджена властю з кінцем 1906 р., а дня 29 квітня 1907 р. відбуло ся перше загальне зібрання для введення в жите Товариства. Підписаний, як голова львівського Наукового Товариства ім. Шевченка, привитав нове огнище української наукової мисли, а присутні, вважаючи за потрібне задокументувати тісну зв'язь свою з науковою роботою, яка вела ся досі тільки львівським Товариством на всю соборну Україну, вибрали головою свого першого бюро голову львівського Товариства. Зібрання рішило деякі принципиальні питання, ухваливши, що все діловодство Товариства повинне вестися українською мовою, так само для всіх засідань і виступів, рівнож і для видань Товариства прийнято українську мову, а инші мови рішено допускати тільки як виняток. Переведено першу записку членів, в числі 21, і вибрано тижчасове бюро, яке мало вестися справи Товариства до кінця року й дістало поручення доложити старань до того, аби Товариство як найскоріше організувало ся й розпочало свою наукову роботу.

В се бюро крім підписаного, як голови, ввійшли Ор. Ів. Левецький і В. П. Науменко як товариші голови, В. І. Щербина як скарбник, І. М. Стешенко як секретар, М. Ф. Віляшевський як бібліотекар, і Я. Н. Шудьгин як заступник секретаря; пізнійше дібрано ще одного члена — О. С. Грушевського.

Сповняючи бажання членів, голова Товариства в-готовив на друге загальне зібрання, скликане на день 25 мая, реферат про наукову організацію Товариства такого змісту:

„Українське Наукове Товариство мусить мати перед очима подвійну мету, вказану йому і його статутом і тими обставинами, в яких задумує воно розвивати свою діяльність: по перше — організацію наукової роботи, по друге — популяризацію серед суспільности здобутків сучасної науки.

Наукова робота має розвивати ся по змозі у всіх областях науки, а перед усім — в сфері українознавства, то значить, в тих областях наукової роботи, які розяснюють нам минулість і сучасне життя українського народу й його території. Організація наукової роботи в цих напрямках вимагає певної спеціалізації, а власне — поділу на секції наукових сил Товариства. Відповідно до завдань, які собі становить Товариство, найбільш практичним здасть ся випробоване вже й иньшими аналогічними інституціями групування в трох секціях: В секції історичній, — для історії з помічними науками, археології, етнології, історії права, історії штуки — взагалі і особливо в приложенні до України: її історії, археології, етнології і т. д.

В секції філологічній, — для мови, історії літератури й народньої словесности, української й загальної. В секції математично-природничій — для наук математичних, природничих і лікарських — взагалі і в спеціальному приложенні до українського народу й України.

До секцій належить наукова робота в зазначених вище і споріднених з ними областях. В них мають обсуджувати ся наукові праці, виснені до Товариства, оцінювати ся й ухвалювати ся роботи, призначені для

публікацій Товариства. Організують ся вони тим способом, що кожному членови Товариства дасть ся право записати ся до котрої небудь секції Товариства і брати участь в її зайнятих; в інтересах як найскорійшого розвитку наукової роботи треба зараз же, як сей плян буде прийнятий, оповістити всіх членів Товариства про се. Для координування наукових зайнятть секцій з загальним життям Товариства до Ради Товариства, з правами голосу, мають входити голови секцій або вибрані замість них делегати. Подробиці устрою й діяльності секцій має означити інструкція, вироблена спільно секціями й затверджена зборами Товариства.

Для організації наукових зайнятть в певних областях науки, які вимагають ширшої участі робітників не тільки з Товариства, а і з поза нього, при секціях повинні організувати ся наукові комісії, як помічні, організаційні органи їх. Хоч загалом се вже належить до діяльності секцій, проте не можна не піднести тут потреби сформування двох комісій, дуже потрібних уже зараз, в перших же початках діяльності Товариства. Се комісія етнографічна, для народньої словесности (фольклору) і етнології при секціях історичній і фільологічній; вона дуже важна з огляду на велику масу матеріялу й потреби групування коло його збирання й оброблення робітників з поза Товариства. Друга, ще потрібніша з огляду на теперішні обставини українського життя — се комісія язикова, при секції фільольгічній. Пекучі питання вироблення і приведення до можливої одностайности української правописи, граматики, термінології і взагалі певних принципів літературної мови роблять її невідмінно потрібною, і через те заснування сих двох комісій треба б в принципі ухвалити тепер же, разом з заснуванням секцій, і оповістити про се членів, щоб заздалегідь гуртувати для них наукових робітників.

Так само вважав би я потрібним ухвалення в принципі, щоб Товариство, скоро тільки наукова робота проявлять себе в ній, приступило до видавання наукового видавництва, яке б подавало наукові праці й реферати членів і служило свідомством його наукового життя; по друге — приступило б до організації з'їздів українських наукових діячів, які б могли бути дуже корисними і в різних справах більш практичного характеру і послужити сильним і успішним способом на те, щоб викликати живіший науковий рух також і по інших частинах України.

Що до популяризації науки, то тут, полишаючи діло Раді й секціям Товариства, належало б висловити бажання, щоб уже від осені Товариство могло б приступити до організації публичних викладів, поодиноких лекцій і цілих серій їх, особливо з сфери українознавства, а для цього потрібно оповістити членів про такий план і просити тих з них, які б взяли на себе читання таких лекцій, аби завчасу сповістили Раду Товариства про свій замір, і подали програми своїх викладів, аби Рада могла завчасу добути дозвіл на ті виклади.

Другою такою точкою в популяризації науки, на яку мусіло б звернути увагу Товариство та заохотити своїх членів до роботи в тім напрямі, було б приготування підручних наукових курсів — і загального характеру, і особливо — з українознавства, з тих областей його, в яких ми ще не маємо українських курсів — як історія українського письменства, географія і статистика України, і т. под.

Не входячи в деталі біжучої роботи, не в'язучи їх наперед повзятими ухвалами й інструкціями, я думаю, що в отсих точках треба вже тепер прийняти принципіальні рішення, які б послужили точками виходу для наукової й організаційної діяльності Товариства вже на початок будучого академічного року*.

Сей план був в принципі прийнятий зібранням, але тому, що референт не був присутній, і реферат читався без нього, рішено ухвали відложити на нове зібрання. На зборах дня 14 вересня, зібрання, обміркувавши ще раз план наукової організації і вислухавши пояснень референта до тих пунктів, які викликали дебати на попередніх зборах, рішало прийняти предложений план:

„Для організації наукової роботи приступити до утворення секцій і комісій по певним групах наук, і насамперед організувати три секції, до яких можна сподіватися більшого числа членів, а власне:

а) секції історичної — для історії з помітними науками, археології, етнології, історії штуки, права, економіки — взагалі і особливо для історії України: її археології, етнології і т. д;

б) секції фільологічної — для мови, історії літератури, народньої словесности — української й загальної;

в) секції природничої — для наук фізично-математичних, природничих і лікарських взагалі і в спеціальнім приложенні до українського народу й України.

Особи, що працюють в таких сферах знання, які ріжними своїми сторонами заходять то в ту то в иньшу групу наук, можуть приставати до тої секції, до якої почувують себе ближшими по характеру своїх зайнять. Так географ чи антрополог може пристати чи до природничої, чи до історичної секції, етнограф — чи до фільологічної чи до історичної, куди чує себе ближшим.

Нові секції можуть творитись і відокремлятись, коли до них заявить ся значне число членів.

Окрім секцій, як органи менші, спеціальніші, помічні для секцій, будуть творити ся комісії, до яких можуть належати і не члени Товариства. Творення їх буде залежати від зросту роботи. Намічено комісії язикову і етнографічну, для яких можна сподіватися багато ді-

яльних сил. Дуже пожадана була б комісія статистично-економічна, коли б знайшло ся для неї досить робітників як найскорійше.

І секції і комісії являють ся робочими органами Товариства. Член Товариства не обов'язаний належати до них і брати участь в них; хто ж пристає до них, приймає на себе моральний обов'язок брати діяльну участь в роботі тої секції чи комісії, до котрої він пристає. Окрім котроїсь секції можна належати і до одної чи кількох комісій; можна належати до комісії, не належачи до ніякої секції, і навпаки.

Насамперед мусать бути організовані секції. Коли заявить ся до них відповідне число членів, Рада скличе їх для організування своїх секцій, а потім секції спільно вироблять інструкцію для себе, яка буде нормувати їх діяльність.

Окрем секції і комісії не організують ся вповні, наукову роботу буде організувати Рада“.

Про сі пляни організації оповіщено членів Товариства і взагалі людей визначних своїми науковими роботами: їх заохочувано вступати до Товариства, вписувати ся до секцій, брати участь своїми працями в наукових засіданнях Товариства, в проєктованих ним публичних лекціях і виданнях.

„Поданою сего плян до відомости членів“, оповідало ся в циркулярі з дня 26/IX, „Рада просить їх взяти як найбільш діяльну участь в його здійсненню, сповіщати про ті предмети і той напрям, в яким ш. члени наміряють ся свою участь в його діяльності проявити, чи в рамках сього пляну, чи може в якійсь иньшій формі, яку вони вважають корисною. Все бо, що буде змагати до розвою українського наукового життя і буде по силам організації Наукового Товариства, воно не дивлять без уваги. Але для здійснення його завдань

потрібно, щоб люде науково приготовані і одушевлені бажанням потрудити ся для наукового і взагалі культурного розвою українського, горнули ся до нашого Товариства. Тому просимо членів наших заохочувати таких людей, аби вступали в члени нашого Товариства та брали участь в його роботі.“

Наукову діяльність Товариства Рада рішила скупити насамперед в наукових засіданнях Товариства. Такі засідання рішено відбувати приблизно два рази на місяць. Перше засідання відбуло ся дня 16 вересня; на нїм доложені були реферати: М. С. Грушевського „Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною“ й Ів. М. Стешенка: „Марко Вовчок і його українські твори“; на дальших засіданнях предложені були розвідки й реферати: В. М. Доманицького: Марія Олександровна Маркович; нові матеріали про Марка Вовчка, доложені Л. М. Черняхівською; В. М. Перетца: Нові інтермедії; О. С. Грушевського: Нові матеріали про Костомарова; Б. Д. Грінченка: Пісня про Дорошенка і Сагайдачного; Г. Г. Павлуцького: Про українську артистичну творчість; М. Ф. Білишевського: Про український орнамент; О. Г. Черняхівського: Нові теорії про походження людини; І. М. Каманіна: Ще про пісню про Петра Конашевича Сагайдачного; Б. Д. Грінченка: Нові дані про пісню про Сагайдачного. Всього до кінця року відбуло ся 6 наукових зібрань і на них предложено 12 рефератів. Засідання ої розбудили значне заінтересованис серед громадянства, притягали до себе багато слухачів і викликали не раз дуже живі дебати. Слідом рішено також організувати публичні лекції. В осени 1907 р. уряджено дві серії таких лекцій. М. С. Грушевський прочитав дня 10, 12 і 15 листопада серію лекцій про „Культурний і національний рух на Україні в другій половині

XVI в.", і вони зібрали дуже показну і уважну аудиторію. І. М. Стещенко прочитав д. 25/XI, 30/XI і 4/XII лекції про „Українських шестидесятників“. Третя серія оголошена О. С. Грушевським, за недостатчею часу була ним відложена на пізніше — відбула ся по новім році.

Разом із сьм виникла справа наукового видавництва Товариства. Воно було предметом парад уже на перших зібраннях Товариства і тоді рішено приступити з новим роком до видавання наукового річника Товариства. Але згодом виник проєкт періодичного видання — наукового журналу Товариства. Привід до сього дало рішення кружка „Кіевскої Старини“ припинити видання свого журналу. Уже в 1906 р. рішено було закінчити видавання „Кіевскої Старини“ 25-ям роком його видання (1906-им). Супроти того була піддана гадка залучити сей журнал з „Занеками“ львівського Наукового Товариства, але сей проєкт не знайшов співчуття в кружку „К. Старини“ й він рішив видавати в 1907 р. замість „К. Старини“ журнал „Україну“ в змінній програмі, додавши до відділу наукового відділу публіцистичний. Коли ж організувало ся в Києві „Наукове Товариство“, видавці „України“ рішили видання свого журналу залишити, в надії, що Наукове Товариство приступить до видавання свого наукового видавництва, яке заступить місце давнішого київського журналу. Супроти сього серед членів Товариства знайшли ся прихильники гадки, щоб Наукове Товариство прийняло на себе традицію „К. Старини“ та видавало по її типу свій журнал; більшість членів одначе відхилила сю гадку, з огляду, що „К. Старина“ мала характер ширший, не цураючи ся і популяризації науки, і белетристичної творчости, Наукове ж Товариство повинно дати українському громадянству журнал строго наукового характеру: як ні бажано існування можливого більшого чи-

оля науково-популярних чи науково-літературних журналів, але від Наукового Товариства українське громадянство мусить сподівати ся в першій лінії чисто-наукового українського видавництва, якого досі бракує в Росії зовсім. Після довгих дебат в сій справі на загальних зібраннях і потім на засіданнях Ради, куди ця справа була передана, рішено видавати науковий орган Товариства під титулом: „Записки Українського Наукового Товариства в Києві“, зпочатку неперіодично книжками коло 10 аркушів кожна, так щоб протягом 1908 р. вийшла перша серія, запроєктована в чотирох книжках; друкувати в сій виданню розвідки й реферати, предложені на наукових засіданнях і в секціях Товариства, а також і прислані просто для сього видавництва — коли підходять під характер його: розвідки, замітки, огляди, критичні статі й оброблені матеріали, з різних галузей знання, а перед усім з українознавства — української мови, літератури, історії, артистичної творчости, етнографії, археології, географії, права, економіки і статистики й инш.

Організаційна діяльність, крім засідань Рад і загальних зібрань, що збирали ся в перших місяцях дуже часто (до кінця року 1907 відбуло ся 8 загальних зібрань — стільки ж, що й засідань Ради), проявила ся також в організації секцій; до кінця року організували ся секції: фільольогічна й історична; перша вибрала своїм головою проф. В. М. Перетца, а секретарем Є. К. Тимченка, друга — головою проф. Г. Г. Павлуцького, товаришем його В. І. Щербину, секретарями І. Н. Джиджору і А. І. Яковлева; обидві розпочали свої зайняття ще в минулім році. Третя секція — природознавча почала організаційну роботу вже по новім році. Загальне число дійсних членів Товариства з кінцем року дійшло до 54.

Над ріжними планами наукових робіт і організацій, які обговорювали ся на засіданнях Товариства, було б передчасним спиняти ся в сім огляді діяльності Товариства за минулий рік: буде на те час в обговоренню його діяльності за р. 1908.

З кінцем 1907 р., 30 грудня відбуло ся загальне зібрання для вибору нового бюро замість попереднього тимчасового. Вислухавши справоздання голови про діяльність Товариства в минулім році, зібрання вибрало на два роки по статуту з невеликими змінами теж саме бюро і тим закінчив ся перший, переходовий, чисто-організаційний період життя Товариства.

Розумієть ся, сеї організації в перший рік, чи властиво — півроку життя Товариства положено тільки перші підвалини, і довга організаційна робота ще лежить перед ним. Товариство і спеціальніше — отсе видавництво його, яке пускаємо тепер в світ, поставило собі почесне, але й нелегке завдання — відбудувати „розсипаву храмину“ української науки, розбитої, розруйнованої довгими часами репресій і заборон, безоглядного гнету і тиснення всіх проявів українського життя, а в тім і свобідною розсліду минувшости й сучасности українського народу, — зібрати наоколо себе робітників, що не переставали працювати в часах лихоліття на ріжних частях наукової української ниви і викликати з поміж українського громадянства нові сили, охочі віддати свою енергію й здібности дослідям українського життя в минувшині й сучасности та популяризації наукових результатів серед ширших кругів нашої суспільности. Сіра непроглядна мрака, що залягла тепер навкруги, закривши широкі перспективи, які були відкрыли ся перед нашим громадянством, не пріє — се правда — широким розмахам енергії в роботі науковій, культурній, так само як і суспільній. Але свідомість некучої

потреби культурних, наукових підвалин, відчута так сильно, так болючо в недовгий період громадянського оживлення, і в ці часи апатії, занепаду й зневіря повинна бути стимулом до інтенсивної, зацікавленої праці. Всі, кому дорогий розвій і поступ науки, дослідження минулості й сучасності того краю, в якому живемо, того народу, до якого належимо, кому близькі нарешті інтереси українського культурного життя взагалі — повинні прийти в поміч нашому Товариству й його науковому органу своїми працями, своєю енергією, підвищити скупили ся наоболо нього, щоб зробити з них — Товариства взагалі й його наукового видавництва спеціально — сильний і діяльний орган інтенсивної й планової наукової роботи, свobodного і об'єктивного, справді наукового досліду, живе і ясне огнище наукової мисли. Жатва на наших перелозі жде наукових робітників — многа. Приклад львівського Наукового Товариства, що при засобах скромніших, в обставинах ще тяжших, завдяки енергії невеликої громадки одушевлених наукових робітників в недовгий часі досягнула такі поважні результати — перед нами. І ми сподіваємося, що серед громадянства українського не забракне і многих робітників, які своєю енергією й працею підтримають гідно наукові завдання й план, видвингені київським Науковим Товариством.

Найближчі завдання вивчення історії Української літератури ¹⁾.

Написав В. Перетц.

Не що давно акад. і проф. Істрин, відповідаючи д-ру І. Франкови, коли той винуватив його в великоросійським шовінізмі, дав декілько характерних признань; він писав: „...когда открывалось въ Одессѣ при историко-филологическомъ обществѣ византійско-славянское отдѣленіе, я призывалъ прикосновенныхъ людей изучать малорусскую литературу, но увы — никто до сихъ поръ не откликнулся. Да, ея не изучаютъ. Малорусскіе журналы наполнены статьями по XVI — XVII вѣку, но ни древній періодъ, ни болѣе новій не находятъ себѣ, за ничтожными исключеніями, серьезныхъ изслѣдователей“ (Истринъ, Изслѣдованія въ области древнерусской литературы, 1906, ст. 199). Наш власний досвід показав теж саме, — що робота по історії української літератури настроюеть ся доволі трудно. Лекції по історії української літератури, що я оголосив в Петербурзькѣмъ Університеті в 1890 роках, не відбули ся, бо слухачів забракло; праця в Київськѣмъ Університеті —

¹⁾ Читано і узвалено на I-імъ засіданню філологічної секції 10 сѣчня с. р.

притягла до вивчення української літератури дуже не-великпй гурт...

Що вважати за причину зазначеного явища? Академік Істрин дає таку відповідь: „Причина лежить вовсе не въ политическомъ положеніи Малороссіи, на котореѣ любять ссылаться украинцы, а въ томъ, что, съ одной стороны, нинѣ не умѣють изучать, съ другою — еще не ясно, что изучать“, (Там же, ст. 199).

Не заперечуючи значіння політичних обставин, що денационалізували і денационалізують верстви української інтелігенції і що відривають талановитих людей від рідного народу і від того, щоб його студіювати, ми теж надалемо чимало ваги останнім двом причинам. І справді, не досить одного глибокого й широго занулення до свого рідного, — треба ще мати деякі технічні способи наукового досліду, умінне критично важити джерела і підручники, треба виробити певну наукову дисципліну розуму, без якої навіть великий творчий хіст, що посідає найбагатший матеріал, може стати тільки занятним оповідачем — не більше.

За другу причину, що гальмує розріб питань з історії української літератури, академік Істрин вважає невясненність самого матеріалу. І тут повторюєть ся ще на більшу міру те явище, що знати студіюючи літературу російську. Матеріал не тільки не класифікований і не виданий, але навіть мало відомий. Що ми знаємо, напр., про давню українську літературу оповідань XVII віку? Чи про перші роки драми? Казнодійство кінця XVII віку більш-менш досліджено, правда, досить поверхово; але казнодійство кінця XVI і початку XVII віку — зістаєть ся зовсім нерозробленим ще й досі.

І невмінне студіювати історію української літератури і мала цікавість до неї вяснюють ся, на нашу думку, також і в звязку разом з малим інтересом нашого

часу до фільологічної праці взагалі і до праці над рідною фільологією з окрема. Тут не можна зразу братись до філософських узагальнень ні що до язика, ні що до літератури. Не вважаючи на жертвенну працю поодиноких працівників над тими питаннями, що нас тепер цікавлять, здебільшого доводить ся починати сливе всі дослідн з початку, з чорної, невидної роботи, що на перший погляд вимагас далеко більше працьовитости і старанности, ніж хисту та окриленого льотом фантазії натхнення.

„При изученіи исторіи“, каже Ключевський (а ми додамо: і історії літератури): „неохотно останавливаются вниманіе на эпохахъ, дающихъ мало пищи и уму и воображенію: пѣть маловажныхъ событій трудно извлечь какую либо крупную идею; тусклыми явленія не складываются ни въ какой яркій образъ“. Проте все таки вивчення цих епох має велику вагу для історика: „такія епохи перерабатываютъ развалины погибшаго порядка въ элементы порядка, послѣ нихъ возникающаго“ (Курсъ русской исторіи, I, 434 — 435), або, відповідно матеріалу історії літератури, — в такі епохи дієть ся невидимий на перший погляд, але безперестаний процес розпорошування старих ідей і форм і повільне, ледве помітне пристосування їх до втворених нових обставин життя.

Теперішня наука більш, ніж коли, примушена звернутись до такої аналітичної, марудної роботи. Після того, як проф. Нікольський, Ієтрин і Соболевський поставили питання про можливість наукової староруської літератури — що, до речі мова, вивчена далеко більше за українську. — обмежуватись загальними міркуваннями стає неможливим. Щоб утихомирити гризоти сумління, проф. Нікольський видав монументальний том бібліографічних матеріалів, що понімають

пам'ятки IX—XI віків, і се приклад, вартий, щоб його наслідувати.

Відомо, що до XII віку вже дуже виразно визначились особливості українського язика, що, як тепер треба признавати, поділяв ся на два діалекти — західний і східний (Істрин, там же, 50). І перше, що повинно зробити — се скласти каталог рукописів українського походження і виділити зюсеред їх білоруські. Сю працю в свій час розпочав був проф. Владимиров, але на жаль і до сього часу вона не знайшла собі нікого, хто б її далі вів. А тим часом такий огляд пам'яток українського язика, літератури і культурного життя повинен би освітити багато де чого з літературних стосунків і старої України XIII — XVII віків. Такий огляд пам'яток поклав би підвалини і для історії українського язика, над яким працювали Соболевський, Житецький, Огоновський і ще декілько вчених, що цікавились не тільки живою українською мовою, але і тею долею, яку пережили староруські діалекти, що утворили український язик.

Такого ж огляду потребують і стародруковані книжки, що, незалежно од місця, де вони вийшли, описані в працях Ундольського, Каратаева, Головацького і інших; а з половини XVII віку ми, правду кажучи, не маємо жадного скільки небудь докладного показника. Взагалі, — українська давня бібліографія „потребуєть работников ильныхъ, чужинныхъ и работныхъ“, як каже автор XVII віку, Кирил Транквіліон. А бібліографія — являєть ся неминучою основою, підвалиною великої фільологічної роботи.

Звернемось тепер до поля власно історико-літературного. Тут справа стоїть наче б то краще. Давіший період української літератури XI—XIV віків, що його не без рацій проф. Істрин вважає за „общій“ і для

української і для великоросійської літератури, і що почався на його думку тільки в половині XIII віку, — розроблений тепер відносно й не зле, дякуючи довголітній праці російських вчених. Але далеко не так стоїть справа, що до того темного періоду, коли верхні верстви, більш інтелектуальні, були зметені нападом татарським, і почасти переселились на північ, а почасти, під впливом історичних обставин — втратили владу й цікавість до літератури. Що робилось в цій тиж часом, коли творилась нова міщанська культура на Україні в XV віці з її брацтвами, що стали на чолі культурного руху? Праці проф. Владзімірова і Ор. Левницького тільки почасти підняли перед нами завісу, що ховала ролю гуманізму і реформації в часи, коли прокинулись культурні й літературні інтереси на Україні кінця XV і початку XVI віків.

Потім того цілий шерег дослідників тільки почасти вистудіював праці окремих полемічних і богословських письменників, що виступили на бойовище за релігійну і національну волю в південно-західній Русі XVI — XVII віків. Праці Голубева, Завітневича, Сумцова, Франка і инш. сліве що більше торкають ся питань історії церкви, культурної історії, ніж питань власне історико-літературних. Не вважаючи на те, що недавно зявилась історія української драми І. Степенка, давніші вийшли праці Франка, Павлика, Петрова і инш., сама історія зародження української драми поглядає багато темного і нев'яшеного. Працями Житецького і Петрова намічені тільки загальні контури для вивчення драми XVII і XVIII віків, але ці контури вимагають тієї, детального розроблювання, а перш над усе — критичного, наукового видання самих пам'яток української драми.

Почасти досліджена віршова література XVI — XVII віків, але власне — тільки почасти. Праці Пе-

ретца, Міитецького на с'єм полі показують тільки загальні стежки до досліду; що було можливим зробити на підставі матеріалу, який оголошено до 1900 років, те зроблено; але що не рік, то виявляють ся нові та нові матеріали і віршона література набуває собі чималої ваги не тільки сама по собі, але й по тій ролі, що вона відгравала в XVII віці, коли була посередницею між польською та московською і коли передавала літературні форми і ідеї Ренесансу на далекому сході Європи.

Що зроблено для історії діяльота, так модного в XVII віці, який був занесений з Польщі і переданий на Москву? Що ми маємо про літературну сторону літописів, хроник, мемуарів XVII і початку XVIII віків? Така цікава річ, як панегірична література — тільки почасти відома нам з видань проф. Студинського, проф. Голубева, а самий літературний жанр ще потрібус серйозних студій.

Що до XVIII віку, до другої його половини, то сей період, що уявляє з одного боку немов би образ остаточної втрати інтересу до української літератури, з другого є тим горном, що з його вийшли Котляревський, Гоголь-батько і інші — сей період досліджено надзвичайно мало. Найбільш цікаве питання про умови зародження нової української літератури може бути порішеним тільки після досліду над літературним життям цього періоду.

XIX-му вікови — здавалося б на перший погляд — пощастило більш, ніж давній і середній українській літературі: тут відома книжка проф. Петрова і широка критика на неї проф. Дашкевича; досить добре викладено сей відділ проф. Огоновським; маємо ще значну кількість окремих історико-літературних і критичних статей в наукових і загальних енциклопедичних журналах.

Але лихо в тому що сливе все, що відносить ся до XIX віку — дуже близьке до нас, і сироби опрацювання літературного матеріалу за сей період невинуче хиблять через надмірну сторонність, суб'єктивність, і тому, що вони, власне кажучи, є творами „публіцистичного пера“, вони вже занадто далеко стоять від самого скромного ідеалу науковості.

Через те власне гадаємо, що ті небагато desiderat'iv, що ми збіраємо ся викласти накінці нашої замітки, будуть з одного боку небажаним нагадуванням про кінченість роботи, а другого — стануть немов за програму для найпершої діяльності фільольогічної секції.

Дозволю собі точно формулювати ці desiderata.

1) Перше, що неодмінно потрібне — се заохотити українську молодь до серйозної роботи над питаннями історії української літератури і притому не тільки нової, але й давнішого періоду.

2) Друге — потрібно взятись до розроблювання загального начерка історії української літератури з хрестоматією, починаючи з давніших часів. Складаючи такий начерк, покажуть ся дуже наглядно ті прогалини, що для їх заповнення потрібно розроблюванне поодиноких питань.

;) Для заповнення цих прогалин вже тепер можна намітити декілька детальних праць, напр.:

а) Скласти збір'чи катальог'и пам'яток (рукописних) українського язика і літератури, переробивши і доповнивши огляд проф. Владимиrowa.

б) Скласти українську бібліографію, починаючи з перших спроб друкування книжок.

в) Видати збірку „передмов“ до стародрукованих книжок XVI — XVII віків, дуже корисних як історико-літературний, історичний і побутовий матеріал, що ви-

якнює умови літературної й просвітної діяльності на Україні за ці віки.

г) Видати збір драматичних творів давньої української літератури XVII — XVIII віків;

д) — такий же збір пам'яток віршової літератури XVI — XVII віків.

е) — збір пісень ліричних і віршів світського характеру XVI — XVIII віків до появи старіших друкованих збірників пісень.

ж) Видати діалогів і панегирик XVII віку, а як що се буде трудним, то щоб забезпечити користувачам, окремо видати знову рідкі пам'ятки давньої української стародрукованої літератури.

з) Передрукувати і надрукувати наново пам'ятки української історичної літератури XVII — XVIII віків з виконанням вимог сьогочасної науки.

4) Через те, що в тісному зв'язку з вивченням старої літератури стоїть вивчення історії язика, то стає неминучим на перших же порах переглянути, чи краще — переробити і видати в світ програму, щоб зібрати дані для української діалектології, яку склав відомий український лінгвіст К. П. Михальчук, і пошилювати, щоб розповсюдити сю програму серед найбільш підготовленої для зазначеної роботи молоді і сільської української інтелігенції.

5) Поруч з вивченням живих діалектів українського язика повинно заходити ся теж коло історичного досліду долі його. Повинно вивчити давніші пам'ятки українського язика, до менш, ніж в списках богослужбених і т. н. книжок, відбила ся славянська традиція. Такі перш над усе — грамоти, що написані на українській землі в XIV — XV віках.

Ми поставили багато завдань, що здають ся нам найбільше поважними. Без сумніву, ними не вичерпується все, що належить виконати прийдучим робітникам на ниві української фільології. З кожним кроком вперед, з кожним рухом в гліб наукового досліду — впростають нові питання, виникають нові завдання для дослідувача, і попередити їх усі — неможливо. Можна намітити тільки одне те, що найбільше бс в вічі, що вимагаєт ся самим станом науки в теперішній момент.

Українознавство, не вважаючи на довголітню многоплідну діяльність „Українського Наукового Товариства імени Шевченка“ у Львові, його членів і співробітників, а теж і російських вчених, — наука ще молода. Дякуючи відомим умовам життя українського народу і його інтелігенції, умовам, яких Україна ще не віджила, ми не можемо ставити до українознавства великих запитів — у минулому. Але се примушує нас подбати про будучину українознавства, з окрема української фільології, щоб нащадки наші не віддячили нам „Насмішкою горькою обманутого сына

Надъ промотавшимся отцомъ.”

Наше молоде Товариство, особливо скромна секція фільологів, не може, звичайно, цілком взяти на себе роботу по всім відділам українознавства, сподіваючись науково ввчерпати їх.

Але воно повинно всіх своїх сил доложити до того, щоб перше Українське Наукове Товариство на Україні, в самім осередку її, справді витворило де що корисного, а не обтяжало б дурно своєї рідної землі.

Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною.

Студія Мих. Грушевського.

Обставини життя в Східній Україні перед великим рухом народнім XVII в., для якого послужила вона ареною, все ще звістні нам далеко не так, як би ми собі того бажали. Головні контури сього життя, основна схема відносин економічних, суспільних, культурних, національних, розумієть ся, виписуєть ся ясно й виразно, й про неї, думаю, маємо в головнім вірне понятє. Але сїй схемі, сьому скелету бракує мяса і крови. Бракує сьому престолівійному, схематичному рисунку багатого запасу фїрб, кольорів, світотїни, яка б заповнила сї оїрі поля, надала цїлому образowi повного виразу, життя. Бракує багатого фактичного матеріалу, який би дозволив нам іти в кождім напрямі тодїшнього звичайного, буденного обиходу, орієнтувати сл в подробицях побуту чи то матеріального, чи духовного, класти руку на пульс народнього життя й відчувати його бите на кождім кроці. А без сього дослідник минавшого все буде відчувати неповноту, приблизність своїх відомостей і понять про се минуле жите.

Великий народній рух, „окасувавши шаблею козацькою“ весь невинсний, супротивний йому суспільно-полїтичний устрій, зансцьв багато й того, що могло дати нам ліпше розумінне сього перед-революційного життя і народньої опозиції. Багато поглинула „велика руїна“ на віки.

Втрати сі тим тяжші, що взагалі ті джерела, з яких ми черпаємо свої відомости про українське життя тих часів, для Східньої України не були так багаті: українське життя ще тільки формувалося, кристалізувалося, і все те юридичне і культурне життя, актами якого ми користуємося для пізнання давніх обставин, — було ще дуже слабе, мало розвинене. Отже й не могло лишити по собі таких багатих матеріалів, які маємо, по всіх історичних пригодах, для Західньої України. Але й те, що лишилося, не використане ще. Для соціальної, економічної, культурної історії Східньої України XVII — XVIII віків взагалі дуже небогато ще зроблено, а для часів перед-революційних особливо мало¹⁾. Актові книги старого трибуналу і західніх судів земських і городських, пізніші акти місцеві, не кажучи про приватні архиви ріжних магнатських фамілій, можуть дати ще дуже багато — як може свідчити документ, виїнятий з львівських городських книг, з яким хочу познайомити в сім своїм рефераті, і який кидає інтересне світло на економічне життя Закарпаття перед Хмельниччиною — на те магнатське хазайство, яке ступало сюди в 1-й пол. XVII в., як вістник тих економічних і суспільних форм, що наслідляли сю Східню Україну втікаючи з західно-українських земель і тепер одним наближенням своїм будили тривогу, неспокій, страх серед них і поривали їх до збройного опору й самооборони.

Великий народний рух XVII в. розвинувся на економічній групі — був перед усім протестом проти тих форм економічної експлуатації селянської праці, що насувалися в Східню Україну з Західньої, а з нею — обмеження маєткових і особистих прав селянина. Ці економічні мотиви зміцнялися й загострювалися антагонізмом національним, культурним, релігійним, — з одного боку, суспільним і політичним — з другого. Контраст української й польської народності, православної й католицької віри, русько-візантійської й польсько-латинської культури давав антагонізму економічному ту ідеологічну окраску, якої жадно шукає й приби-

¹⁾ Щоб переконатися, досить переглянути томи „Описанія Старой Малороссіи“ по К. Лазаревському: як мало зібрано відомостей для часів з-перед Хмельниччини сим многозаслуженим дослідником історії Закарпаття.

рає собі звичайно кождий чисто матеріалістичний, економічний антагонізм. Антагонізм українського селянина, що хотів свобідно господарити на свобідній, вічній землі, і свобідно користати з її дарів і з здобутків своєї праці, до польського пана, що не горівши не болівши хотів наложити свою руку на сі овочі його праці, був сам по собі немірно гострим і напруженим. Але він ставав ще гострійшим, незносно болючим тому, що се був заразом антагонізм українського селянина і польського пана, контраст народности панської й — поневоленої, віри й культури привіліюваної — по одній стороні, подавленої, пониженої — по другій. Не було при тім якогось елемента, який був би посереднім, переходовим ступінем і вигладжував хоч трохи гострість сього контрасту. Поруч себе селянин-Українець не бачив селянина-Поляка, який би так само працював і алпвав своїм потом землю, як він. Завикли — спольщили ся, покатоличили ся, з вїтком кількох одвиць, пани-магнати руської віри, української народности, що бодай в сфері культурній, національній могли бути якимсь суголосним елементом для українських мас. По цілій лінії вічим не ослаблений, не злекшений антагонізм: українські робучі маси, репрезентанти подмяленої народности, поневіряної культури й релїгії — й купка магнатів, всевлесних „королеват“, репрезентатів чужої, панської культури, релїгії й народности, окружених двором своїх слуг, непанських людям посіпак.

Обставини кольтонїзаційні й усякі інші аложили ся так, що власне магнатське, велике азмлеводільне взяло в східній Україні гору над усяким иньшим, і велике магнатське хозяйство стало типовим для гутешніх економічних відносин в передреволюційних часах. Повний брак якоїсь державної організації — навіть таксі слабкої, яка існувала по иньших провінціях річи посполнтої, на цілім майже просторі східньо-полудневої України, віддавав тутешні відносини на волю й ласку самої людности. „Кулачне право“ і самооборона були кінець-кінцем одинокими факторами, якими уставляли ся тутешні відносини. Отже коли „народ шляхетський“ з кінцем XVI в. кпнув ся сюди закладати „на сировім корені“ нові маєности, випрошуючи привилеї на „порожні“, то значить правительственными актами не від-

даві комусь землі, та аганяючи ріжних „безправних“, то значить — не озброєних правительственными наданнями господарів, — „реальное соотношение сил“ рішало кінце-кінцем, хто мав бути властителем сих порожніх просторів. Більша риба пожирала меньшу. Слабші силами властителі, не тільки „безправні“, а й уружені правительственными актами, мусіли уступати ся перед збройними завідами і всякими пашьими напастями магнатів-сусідів, що закладали й „заокругляли“ свої маєности, мусіли продавати за безцін свої права їм, чи иньшим, ще сильнійшим, ще зубатійшим конкурентам. Кінець кінцем землі збирали ся в руках купки магнатів першого калібру, особливо таких, що в богацтвом і впливами особистими ще лучили сили і засоби, які давали їм їх урядові функції в тутешніх краях: гетьманів коронних — то значить начальників розквартиерованих тут польських військ, воевод й старост пограничних замків — сих правдивих віцекоролів в сих пограничних, виключених в усяких впливів центрального правительства окраїнах. Випрошені за дурячку величезні простори, в роді „пустини Умань“, що займала кілька нинішніх повітів, поріча Сули від границь московських до устя, поріча Псла, і т. под., вони „заокругляли“ ріжними меньшими додатками, і так формували ся ті величезні лятифундії, яким рівні не було не тільки в Польщі, але і в цілій Европі часом, і перед якими зовсім на другий плян відступала середня або меньша пашька власність. Окрім приватних лятифундій були ще великі державні землі, так звані староства, але вони роздавали ся також в доживотні державні тіснії купці магнатів, в корпстапне чисто приватно-правне, так що характером своім і своїм господарством вони вповні підходили до приватних лятифундій. Разом взяті приватні лятифундії й сі магнатські держави надають вповні закінчений, одностапний характер великопанського господарства воїй території від середнього Побожа (Враславщина) до поріча Десни, приверпеного до Польщі під час Московської усобиці „смутих часів“.

Щож приносило з собою в сі краї се великопанське господарство? Що давало воно їм і їх людности в заміну за претенсії, які ставило на підставі королівських пергаменів і канцлерських печаток до тутешніх осадників, до їх зе-

мель, які вона своєю працею розбудили в довговічного епу і своїми грудьми заслонили від наїздів татарських, зробили в диких пустинь культурні краї й накликали на них сей новий наїзд благородно-рождєнних і привілеїюваних? Як відомо, се одна з дуже болючих спірних пунктів між історіографією українською й польською. Польська історіографія прибирає політичні й економічні здобутки польської (і ополіченої) шляхти XV — XVII в. шатом культурництва. Вона величає сей шляхетський *Drang nach Osten* в східню Україну XVII в. як велику культурну місію Польщі. Се мовляв шляхтичі й магнати залюднили непрожені простори східньої України селами й містами; оборонили їх від татарських наїздів замками і валогями; своїми капіталами, працею, інтелігенцією насадили культуру на вікових перелоггах. Українська історіографія пригадує на се, що шляхта й магнати прийшли на готовеньке — коли народня, самосійна кольонізація вже розвинула ся значно й організованою самообороною — козацкою підорвала татарські наїзди. Пригадує, що й пізнійше кольонізація і оборона була ділом не так організованих заходів шляхти й магнатів, як стихійного народнього кольонізаційного процесу. Що привілеїювані властители й державці українських просторів дуже мало вкладали і своїх капіталів і своєї праці та інтелігенції — рідко або й ніколи не заглядаючи в свої східньо-українські маєтності, а збирали тільки через своїх арендарів і слуг овочі в селянській праці та капіталу, вложеного не ким иньшим, а такиж селянином в свою землю. Се суперечка вістанеть ся майбуть ще довго дражливою і болючою, і ми не будемо запускати ся в загальну оцінку аргументів обох сторін, а приглянемо ся цікавій ілюстрації великопанського господарства в Східній Україні в переддень Хмельниччини, яку дає нам згаданий документ — а з тим кидає світло і на ті питання, що служать причиною отого спору.

Се арендний контракт польського гетьмана Станіслава Конєцпольского, старости — себто доживотного державця староства гадяцького (волостей Гадяцької й Миргородської, території кількох повітів теперішньої Полтавської губернії), з арендатором — шляхтичом Мартином Длуским, списаний в Гадячу в падолистї 1648 року. Конєцпольський дає в аренду сьому Длускому Гадяцьку волость, а містом Гадячом і міс-

течками Лютенками і Рахівкою, з винятком деяких друго-рядних доходів, на три роки, починаючи від Водохрищ 1644 р. до Водохрищ р. 1647. За аренду сю Дзуский має платити Конецпольському річно 18 тис. золотих польських, але з того готівкою тільки 4 тис., а решту поташом, який має виробляти в чотирох будах: в ціні 9 тис. золотих має він річно дати Конецпольському тисячу шіффунтів або 21 лашт поташу „чистого, фарблетого, товстого, найліпшої проби, яка б відповідала гдавському піку“ і 15 лаштів т. зв. шмельцуги, лічучи шіффунт поташа по $8\frac{1}{2}$ ал., а лашт шмельцуги по 40 ал.; і коли б арендар випалив поташу щось понад то, то Конецпольський забирає то по тій же ціні. Очевидно, він цінував арендареві поташ значно вище торгової ціни й заробляв на сій різниці (знаємо, що коло того часу в Гдавську шіффунт попелу купували по 30 гр., а в правобічній Київщині по 17 — 20 гр. ¹⁾).

Для себе полишає Конецпольський понадто такі доходи: поволовщину, десятину пчільну, „решту поборову“, т. зв. відумерщину — то значить майже по умерших безпотожно підданих, одбігщину — майже по втікачах, що підуть геть без відомости уряду, коли ся одбігщина буде більша понад 10 кіп грошей (20 ал.), „викидщину“, більші „заруки“ (залоги) — понад копу грошей (звичайний спосіб, яким запобігало ся в тих часах якимсь злочинникам або відновленню процесу, було визначення „заруки“), парешті „вини кримінальві“ — за значніші карні вчинки й иньші більші вини (штрафи), тим часом як „злодійська вина“ — з копц, й иньші менші мали припадати арендареві.

Арендар має всі доходи від гарячих напитків: Конецпольський гарантує йому, що під час його аренди ніхто не буде курити горілки по селах без оплати доходу арендарського, не буде довозити її „з боку“, ані не буде шанкувати нею, під страхом карн 10 кіп. Так само з тютюном. На весіля, хрестини і празники селяне мають право варити пиво, за оплатою арендареві, але не можуть держати те пиво в себе дома довше понад три дні без особного позволення. А горілку на весіля та хрестини арендар має давати підданим одним грошем дешевше на кварталі. В самім місті Га-

¹⁾ Див. Історію України-Руси т. VI с. 190 — 1.

дячу міщане мають право варити пиво і ситити меду, за оплатою арендареві, а варення горілки Конецпольський виставляє як монополію для себе, і передає її особливим, додатковим контрактом арендареві. Арендареві йдуть доходи з млинів, які єсть тепер на Пселі й Груні, або будуть поставлені арендарем, тако ж з гуті (шкляної робітні). Річні доходи з суду, як ми бачили, з відбігання і прибудної худоби йдуть теж на його користь.

Обов'язки панщинні контракт описує так: „пан каштелян краківський (Конецпольський) дозволяє уживати роботи сільських підданих відповідно до того, як вона описана (в особній описі, очевидно), себто вони мають нажати по дві копії якого небудь збіжжя, звести то, змолотити по дві копії. Сіно косити один день, накошене зібрати, звести й скидати на скирті, або замість того дати готове сіно, або грошима за віа по 15 гр.; однак ті, що не мають коней ані волів, не обов'язані возити. Хто має коней або волів, має привезти на рік два вози дерева. Від диму (хати) мають дати курку, від чотирох димів одну гуску, або за веї 6 грошей“. Крім того селяне обов'язані ходити з підводами — возити поташ з гадацьких буд. Підсуєдків можна арендареві ужити на роботу в городі по черзі тільки один раз на рік. Прясти піддані не повинні, ані не можна їм казати молотити збіжжя „на колоди“. Міщане гадацькі робіт не несуть ніяких, окрім тільки того, що мають возити поташ з буд. борошно до буд. відвезти мед (даний), робити роботи шарваркові коло гребель та коло укріплення міста й замку.

Будинки, побудовані арендарем — дома, броварні, солодовні, виниці, зістають ся його власністю. На випадок, як би волость та потерпіла спустошення від татарських нападів, війни, або „козацької своєволі“, має бути зроблена арендареві знижка арендної плати. Так само, як би при розграниченню з Московією були забрані які грунти. Коли б сойм за той час наложив податок від гарячих напиків (т. зв. чопове), то Конецпольський бере то на себе, що збирання того податку в волости буде поручено тому ж арендареві. Натомість арендатор забезпечує, що піддані волости не будуть мати шкоди від його будинків „в худобі, возах, свинях і конях“. Буде пильнувати, аби буди арендарські не переманювали „челяди будної“ з інших буд, які роб-

лять поташ на грунтах Конецпольского. Має також арендар стерегти того, щоб в лісах не робили дьогтю, не пустошили їх звіцями й худобою. Щоб сусіди не забирали грунтів і не нарушали границь, і т. в. Нарешті за „порукавичне“ (за посередництва при контракті) поступив арендар, в виді дарунку, що року 200 зол. паві Конецпольській.

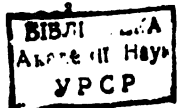
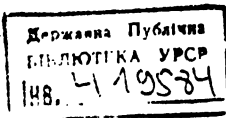
Такий зміст сього контракту. Завдяки тому, що Конецпольський вчисляє головні категорії доходу арендаря і ті доходи, які він воставляє для себе, ми можемо мати з нього досить докладне поняття про господарство Гадяцької волости, що без сумніву було типовим показником великопанського хозяйства тих часів в крайніх частях Східньої України взагалі.

Ми бачимо, що на першім плані стоїть експлоатація природних багатств, ще не винищених в сім багатім, здичілім від довгого запущення краю. В Гадяцькій волости на першім місці фігурує роблення поташу, в сусідній Миргородській волости, також Конецпольского, робили крім поташу також в великих розмірах салтру. Сі промпели взагалі характернають перші кроки панського господарства в його поході на схід України в XVI — XVII вв., особливо фабрикація поташу. Великий попит на лісові товари східньої Європи з боку Європи західньої, прокинувшися вже в XV віці, послужив першим імпульсом того економічного руху (спеціально — в сфері панського хозяйства), що характеризує перехід від середовічних форм натурального хозяйства до нового, грошового, обрахованого на вивіз. На протягу XV і XVI вв. ліси земель польських, литовських, українських і білоруських експлоатували ся й рабінничо нищили ся неавичайно сильно і скоро, в напрямі від Балтійського побережя, річковими системами, поступаючи все далі в глибину краю. Разом з винищенням, з вичерпуванням лісових запасів росла одначе немірно й ціна на лісові товари й гнала покупців і доставців лісових товарів все далі, навіть в малолісові простори передстепової України. Незважаючи на велике віддалення від сплавних доріг Балтійського басейну і на розмірну бідність лісу та дорожнєвість його для потреб місцевого життя, в початком XVII в. починаєт ся в великих розмірах фабрикація лісових товарів в Браславщині, полудневій Київщині, Задніпровю. Панські будинки —

вироблювачі різного будівляного матеріалу й поташу, омолоді, дьогтярі являють ся авангардом в поході панського хазяйства в Східню Україну. Тому, що будівляного матеріалу, за великим віддаленням від оплавних доріг, звідси вислати було не можна, ліс експлуатується головно на поташ. Палення лісів „на попіл“ — в якого робив ся поташ — се перший акт в трагедії насаджування великопанської культури, або — коли хочете — її пролог. Він не трівав довго, бо при бідності лісів і примітивних гробівничих формах їх експлуатації десять-двадцять літ поташової кампанії в сїм східно-полудневім поясі вповні вистачали на те, аби понизити ліси так, що й не було вже чого палити далі. В полудневій Київщині, де палення лісів почало ся скоріше, уже в 1620 рр. вони місцями були винищені зовсім (напр. в Білоцерківській королівщині). На Західню, куди панське господарство ступило пізніше, ми бачимо, як от і в сїм контракті, роблення поташу ще в повнім розгарі в 1640-х рр.

Там, де суспільно-економічні відносини вже ствердли, де селянин був пригноблений до землі, став послухним, німим інвентарем панського хазяйства, там у нас за кампанією лісовою, за розвитком вивозу лісових товарів ішов розвиток панського рільничого господарства — розвиток фільварків, панщини, продукції збіжжя на заграничний вивіз. Експорт товарів лісових служив прелюдією експорту збіжжя, відкривав і торував йому вивозові дороги.

Так було в Західній і Західно-північній Україні. Там за усиленною експлуатацією лісових товарів в першій половині і середній XVI в. (як у яким районі) йде в другій половині XVI і початках XVII вв. розмноження фільварків, розширення площі фільваркового хазяйства на рахунок хазяйства селянського, через примусову скуплю і забирання селянських ґрунтів, незвичайний зріст рільної панщини і взагалі робочих обовязків селян, і т. д. В Східно-полудневій Україні суспільно-економічні відносини не настільки ствердли, щоб можна було від такої „сухої“, вигідної експлуатації природних багатств перейти до „інтензивної“ по тодішнім поняттям панської культури — то значить інтензивного видушування безплатної праці з людського інвентаря. В сфері експлуатації підданської людности приходило ся вдоволяти головно посередніми (косвенними) доходами, і вони

мають рішучу перевагу над безпосереднім оподаткуванням, в ширшій значинню того слова, то значить — рахуючи і данні і робочі обов'язки. Се були доходи з домініальних привілеій ріжних родів — ріжного рода регалій і державних прав, переданих державою привілеюваним властителям і державцям.

На першім пляні стоїть право пропінаційне — фабрикація і продаж гарячих напиків, сей перлий краєугольний камінь панського хазайства там, де мало ще в будучности тільки розвинути ся фільваркове господарство. Переглядаючи інвентарі староств Східно-полудневої України з першої полов. XVII в., ми перекоуємо ся, що „корчма“, то значить доходи з варення пива, меду й горілки й їх шпикования, становила головну рубрику панських доходів — половину або й вище з загальної суми доходу староства. До них згодом прилучаєть ся і дохід від тютюну. Другу важну рубрику становить млинське право. З росповсюдженням млинів водяних, меленне збіжжя стає привілеєю поміщика: підданім не можна ставити млинів для себе, молоти на домашніх жорнах также (хліба за спеціальною оплатою); кождий підданій має молоти збіжжя в млині свого пана, і млини стають важним джерелом панського доходу. В Східно-полудневій Україні воци по корчмі становлять звичайно найважайшу рубрику доходу. Третю категорію становлять ріжні судові і фіскальні доходи, що від держави перейшли до поміщика: судові карі, заруки, доходи від спадщини і т. и.

Доходи з безпосереднього оподаткування поки що переважно натуральні. Се поволовщина — дуже видатна дань, рахована різно по різних місцях: давали по одному волови з селянського тяглового господарства раз на кілька літ, найчастійше — раз на три роки, як каже сучасник Бошля 1). Потім десятина від пчіл: селяне давали десятій улїї з своїх пасік що року. Роботні обов'язки досить іще не великі, і серед них робота рільна не має ще особливого значіння: в нашім контракті селяне воять дерево, посилають підводи; робота на полі й сіпжати ледве чи дасть в сумі більше, як 10 двів на рік на селянське господарство. Се вказує на слабий розвій фільварчаного панського господарства. поки

1) Пор. Історію України-Руси т. V с. 221.

не було більшої панщинної праці, воно й не могло розвинути ся; а для того, щоб завести значнішу панщину, треба було, щоб стверд сильніше тутешній суспільний лад, щоб панська верства взяла „підданого“ в свої руки міцніше, прикріпила його до землі. Сього до Хмельниччини пани в Східно-полудневій Україні не встигли зробити.

Ітак, беручи господарство Гадяцької волости за показник сучасного великопанського господарства, бачимо, що воно мало дуже мало інтензивний характер — навіть оцінюючи його з становища тодішніх економічних поглядів. Воно опирало ся, з одного боку, на експлуатації природних багатств, дуже примітивній, без яких небудь значніших вкладів (за перенесення поташової буди з одного місця на друге Конецпольський рахує арендареві 200 зол., і мабуть не багато більше коштувало й спорядження нової). З другого боку воно полягало в експлуатації селянського господарства і економічних засобів селянства. І се теж робило ся без великого накладу. Варення меду, пива й горілки вело ся в формах дрібного промислу; так само гуті і руди, де вони існували, бували малозначним додатком до рільного господарства. Млини в Західній Україні в с'єм часі уряджують ся місцями в більших розмірах, а значнішими вкладами — але в Східній Україні сього не було, і тут джерелом млинського доходу була виключно поміщита монополія, млинське право, а не рента з капіталу, вложеного в технічні удіпшення, в будову такої фабрики. Нерідко бувалс, що млин будовав за дозволенням державця якийсь селянин і за те діставав на свою користь частину доходу, а решта йшла панова. Капіталу таким чином в таке великопанське хазяйство вкладало ся мінімально; се дає зрозуміти і мала роля вкладів арендаря в господарство, яку грають вони в розгляненім контракті. Погляди, мовби польські пани внесли з собою в тутешнє господарство значні капітали, не згожують ся з дійсними фактами. Коли найновіший польський дослідник східно-українського життя пише ¹⁾: „По уставленню економічних відносин і зверхньої безпечности в західній частині річи посполитої, нагромадили ся там, наслідком сильного піднесення доходів з маєтностей, показні господарські

¹⁾ Al. Jablonowski, Ukraina III с. 265.

засоби, не малі капітали; капітали ті звертають ся власне до богатих, а пустих до того часу просторів українських земель — дальших, українних, що відкривали безграничне поле для всякого рода економічної діяльності; в початку XVII в. господарська енергія, виспівши ся на заході, переносить ся, майже вповні, до тих дівичих земель, — то такі погляди являють ся рухом назад супроти зібраних давніше тим самим дослідником матеріалів про господарство українських староств. З них виходить, що се була експлуатація „суха“, без великих значніших вкладів, і головні доходи давали корчма, млини, мито, побори в пасік і рибних ловів, виріб лісових товарів. Культури вносилося також мало, як і капіталу: панське хазяйство гробівничо нищило природні багатства краю, накладало руку на продукти селянсько-українського хазяйства, не вносячи ніяких уліпшень в тутешнє господарство — брало тільки, нічого не даючи заміну.

Підставою доходу були права на землю і місцеву людність, узурповані державою й передані нею вповні й без останку шляхті, магнатам — власникам і державцям. В очах місцевої людности ці права не могли бути нічим іншим, як узурпацією самовільною, вопіючею. Ще живе було покоління, що пам'ятало, як оселяли ся тут на землях пустих, „вічнїх“, „божих“ перші осадки, під грозою вічних татарських нападів. Се були емігранти з західних і північних українських земель, уже захоплених зубами сурового, невблаганного панщинного хазяйства. Вони шукали земель без пана і ризкуючи своїм життям і майном, оселяли ся тут, далеко від королівських замків і панських дворів, в надії, що тут вони будуть свободні від панських претенсій. Адже ні духу ні слуху не було тут панського чи старостинського. Але коли осадки розростали ся, коли старші кадри осадників встигли трохи розгосподарити ся й допомогти ся, виявили ся панські агенти, арендарі й слуги, які починали вкорочувати економічну свободу селянства й класти руку на продукти його праці. В порівнянню з панщинним пеклом Західньої України або польських земель се були зовсім пусті, невищипані претенсії. Що значило обмеження в праві варення пива і „орілки, мелення збіжжя, або обовязок прийти на день під час косовиці і на день під час жнив — в порівнянню з панщинним режимом західних земель, де селяне працювали на

панщині по три, чотири дні на тиждень, несучи окрім того масу додаткових робіт, високі чинші й дані, ставши виовні панським робучим інвентарем, не маючи часом спочинку навіть у свята, як вони скаржили ся. В Східній Україні пани задоволяли ся мінімальними робочими обов'язками, кладучи головну вагу на доходи посередні, побічні, та на скопльотацію природних багатств. Про заведення сильнішої панщини не можна було думати, бо селянство на с'м пункті було страшенно сторожке й дражливе і при кождім виразнійшій натяку на закріпощення й обложення регулярною панщиною готове було кинути свої оселі й іти сьвіт за очі. І пани вдоволяли ся такими смішно-малими на погляд сучасного шляхтича піддавськими обов'язками, полишаючи введення більш „інтенсивних“ форм господарства на пізнійше. Але на превелике здивовання їх, і не тільки їх, а навіть і пізайших письменників та істориків польських, — такі невинні річі, як панське право корчемне, пропінаційне, або право млинське, викликали страшенне невдоволення серед селянства. Від найлекшого дотяку цапської руки воно хапало ся за зброю, счинало бунти.

• Кождий, розумієть ся, чув себе правим з свого становища. Шляхтич-магнат з становища свого панського світогляду, в яким виростила і виховала його шляхетська річ посполита, а селянин — в своїй обороні свого права на продукти своєї праці і в своїй опозиції панському режиму, з яким не міг він помирити ся на старих осадах і про який не хотів чути на нових — на тій безпанській землі, яку обробив він, полявши не тільки своїм потом, але й кровю. І тим часом, як селянин західно-українських земель славне покійно носив тягар панщинного ярма, селянин східно-український, живучи в без порівняння ліпших економічних обставинах, в далеко ліпших достатках, не знаючи майже панщини, несучи далеко низші дані обов'язки — бунтував ся неустанно против панів, люто нищив панські двори й арендарські оселі за ті п'їби то й невеликі покорочення своїх економічних прав. Тим часом, як в Західній Україні шляхта, не стрічаючи ніякої серйозної опозиції (то значить — ломлячи без труду таку опозицію, яку могли поставити селяне), додавала дні до днів тижневої панщини, „вимашляла“ незвичайно тяжкі й високі додатки до давніх і чиншів — в

Східній Україні, де підданська людність ще не втратила можливості самооборони, піднімалися цілі повстання за такі марні речі, як обмеження права варити горілку, як млинські побори і т. н. Так зв. Самовидець в своїм звісним оповіданню про причини великого народнього руху досить добре влучає в сей психологічний момент — „Поспільство“, по його словам, „любо во всемъ жили обфито — въ збожахъ, въ бидлахъ, въ пасѣкахъ, але однакъ—чего не звикла была Украина терпѣти—вмысли великіе были отъ старостовъ, и отъ намѣстниковъ и отъ Жидовъ—бо сами державцы на Украинѣ не мешкали, только урядъ держали — леда шевлюга, леда Жидъ богатит ся, по килько цуговъ коней справляеть, вмышляючи чинши великіе, поволощани, дуды, осипъ, мѣрочки сухія, в жорновъ плату и инное“¹⁾. В звісній народній думі про повстання Хмельницького також нема пам'яті про панщину — людність дражнять, виводять з рівноваги такі речі, як панське корчемне право, як вибирання мита на греблях і перевозах, побирання оплат від рибних і звіриних ловів — все ті посередні побори в підданської людности, на яким опиралося, як ми бачили, сучасне панське хазяйство. І завдяки кольонізаційним і політичним обставинам Східньої України: слабості привілеюваної, панської верстви, абсентеїзму самих магнатів і браку всяких сильніших опорних точок їх господарства — а се стояло в звязку з нападничим характером їх хазяйства, — не кажучи про брак всякої державної організації, всякої політичної езекутиви — в таких обставинах се роздраження народне вибухає в страшених повстаннях, які не тільки змітають з лиця землі панську верству й її хазяйство в сій Східній Україні, але віддають неуглічиму рану самій шляхетській речі посполитій.

¹⁾ Цітуйтесь Самовидца, с. 5.

*Арендний Контракт на Гадяцьку волость на р.1644-7.
Гадяч, 15 листопада 1643 р.*

Stanisław na Konicopolu Konicypolski, kasztelan krakowski, hetman koronny, buski, barski, kowelski etc. starosta. Stał się pewny contract między iasnie wielmożnym iego mością panem Stanisławem na Konicopolu Konicypolskim, kasztelanem krakowskim, hetmanem wielkim koronnym, buskim, barskim, kowelskim etc. starostą, z iedney, a urodzonym panem Marcinem Dłuskin. z drugiey strony, w ten sposób, isz iasnie wielmożny iego mość pan krakowski puscil panu Marcinowi Dłuskiemu w arende miasto Hadiacz ze wsiami y futurami generaliter wszystkimi do niego należącemi, z młynami na rzekach Psle y Hroni teraz będącemi y któreby przybudował, i z karczmanni, z synkami, hutą, arendą gorzalczaną po wsiach, tabaką, winami opisanemi, miasto Lutenci także z młynami na rzece Psle y Lutenci y z inszemi accedenciami, któreby iego mości należały y któreby do tego czasu poddani oddawali, miasto Raszawke, to iest młyny do niey należące, na lat trzy zupełne, po sobie idące.

Ktora to arenda poczyna się od przeszlego święta Trzech Krolow w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym a konczy się będzie w roku tysiąc szescset czterdziestym siodmym o tymże czasie. Za którą arendę pan Dłuski na każdy rok trzynastie tysięcy złotych monety i liczby polskiej płacic będzie takim sposobem: Naprzod na przyszłe święto Bożego Narodzenia powinien będzie oddać złotych cztery tysiące do skarbu iego mości pana krakowskiego. A potym potaszu ze czterech bud, ktore się podiał robić, tysiąc szyfuntow dwiema ratkami: pierwszą ratkę w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym na święto świętego Iana Chrzciciela potaszu czystego, farbistego, tłustego, iako naywyszey próby, ktoraby pikowi gdanskiemu correspondowała, szyfuntow pięćset; drugo rathe na święto świętego Iendrzejia w tymże roku także pięćset szyfuntow takiegoz potaszu; ktory mu iego mość pan krakowski przyznawac będzie każdy szyfunt po złotych osmi groszy pietnastu. Względem zas wtorego roku na święto Bożego narodzenia w roku przyszłym tysiąc

szescset czterdziestym czwartym przypadające złotych cztery tysiące gotowych do skarbu iego mosci zapłaci. A potem w roku tysiąc szescset czterdziestym piątym temisz rathami potasz takisz wydawac będzie: pięćset szyfuntow na święto świętego Iana, a pięćset na święto świętego Iendrzcia. Zapłaciwszy także w tymże roku na święto Bozego Narodzenia złotych cztery tysiące polskich do skarbu iego mosci w roku trzecim tysiąc szescset czterdziestym szostym, temiz rathami i na też święta po pięćset szyfuntow oddawac powinien będzie. A iczeliby ten potasz nie correspondował nayprzednieyszemu pikowi gdanskiemu, tedy pan Dluski każdy szyfunt tak dopłacać powinien będzie, iako natenczas w Gdansku naydrozey będzie płacony. Submituie się też pan Dluski każdego roku lasztow szmelcugi piętnaście twardey, dobrej, dobrze pokowaney, takimi beczkami, na iakie wizerunek od iego mosci pana krakowskiego jest podany, wydawać, która mu jegomosc po złotych czterdziestci przymować będzie. Jezeliby też co więccy potaszu wyrobil, niżeli summa zwyż mianowana wyniesie, tedy jegomosc pan krakowski tymże targiem ten potasz placic one-mu będzie. Ten potasz y szmelcugi ze trzech lud powinien pan Dluski poddłanemi, ktorych trzymã, do Myrgroda albo tam, gdzie będzie potrzeba wystawie, z cwarty zas — bukreiowskiej ludy poddani mirogrodsci potasz tamze odwozie będa, a on piętnã swoię przy piątne iego mosci na kazdã beczkę podług zwyczaju klasz bedzie. Ktore beczki mają bydź dobrze pokowane i obrenczami mocno wtwierdzane. Waruie też to iego mosc pan krakowski, aby ieden drugiemu, ktorzy potasze robiã na gruntach jegomosci, czeladzi budney nie odmawiał y owych nie przeymował. A że iedne bude bukreiowską nazwanã na ynsze mieysce sposobnieysze pan Dluski przeniesie ma, tedy gdy iã przeniesie, iego mosc pan krakowski wzglen-dem fundowania icy złotych dwiescie przyiã i potracie przy rachunku panu Dluskiemu obiecuie.

Waruie też to pan krakowski panu Dluskiemu, aby nikt inszy podczas dzierzenia iego gorzalki po wsiach nie kurzył, oney bez wiadomosci iego, nie oddawszy dochodu arendarskiego, także y tabaki nie przedawał, gorzalki też z boku na siola nie podwoził y szynkowac nie wazył się. A gdyby się takowy znajdował lub z poddanych lub z ludzi kozackich, takowi winy lidzbę kop dziesięc na pana krakowskiego przepa-

dac będzie. Miasto Hadiacz przy wolności warzenia piw, sycenia miodow podług przywileju onego, za oddaniem dochodu opisanego, a kurzenie gorzałek do woli swej ięgomosc pan krakowski zostawuie. Ktore gorzałki, piwa y miody w miescie tilko pomieniany mieszczanie szynkowac maia, a ktorzyby z nich podwozil gorzałkę na wsi, przez co by przeszkody miał pan dzierzawca, takowy kop dziesięć panu dzierzawcy powinien zapłacić będzie,—zostawuiąc poddanym iednak wolne piwa na wesela, krzciny y prazniki, za oddaniem dochodu zwyczajnego arendarskiego. Ktore to piwa nad trzy dni w domach swoich trzymac nie powinni bez wiadomości pana dzierzawce albo arendarza ięgo. Mieliby gorzałki na wesele albo na krzciny poddany potrzebować, tedy tanciey iednym groszem kwarte powinien dac arendarz.

Pozwala też ięgo mosc pan krakowski panu Dłuskiemu po poddanych sielskich roboczne według opisania to iest dwie kopie wzać iakiego kolwiek zboza y to zwiesc y dwie kopie zmłocic; siana dzien kosic y to sprzątnąc ¹⁾, zwiesc y w sterty skidac albo też gotowego siana dac, albo za woz siana groszy piętnaście; a iednak co koni albo wolow nie maia, wozic nie będą powinni. DREW kozdy sielanin po dwa wozy na rok, kto koni ma albo woly, przywieść powinien. Kure z dymu, ze czterech dymow gęś albo groszy szesc za nie. Podsadkow na potrzebe folwarkową grodną podczas dni robotnich pozwala mu ięgo mosc pan krakowski, aby czerhą raz tilko przez rok te roboty odprawowali. Prząść zaden z poddanych nie powinien. Narzłucac na kłody młocic pan dzierzawca na poddanych nie ma. Puncta też powinności ich opisanie we wszystkim cale y nienaruszenie pan dzierzawca trzymac im będzie. Miasto iednak Hadiacz od tey roboczny excypuie sie, ktorzy tilko petasze z bud y miody ięgo mosci pana krakowskiego, także boroszno do bud odwozic powinni podług przywileju im danego, tudziez szarwarki około grobel, ufundowaniem miasta y zamku. Na insze też roboty y powinności nad intercize y puncta osobne podpisane pan Dłuski poddanych wyciagac nie będzie.

Excypuie też ięgomosc pan krakowski od tey arendy powołowszczyne, dziesięćcine pszczelną, reszte poborowe, odumerskie, odumerszczyzny, odbiegsczyzny znaczne, dziesięć kop przecho-

¹⁾ B opiszant: sprzątnosc.

dzące, zareki większe, nad kope, y wykidszczyzny, a mniejsze według opisanja tegoz, także złodzieyska wina kop trzy panu Dluskiemu nalezyc maia. Winy tez insze według opisanja, mieszczanom y poddanym w punktach podanego, brac będzie. Te zas winy, ktore z kryminalow pochodza, cale wszystkie do skarbu iegomosci dochodzie maia. A te winy tak criminalne iako y inne większe, ktore sie zwysz mianowaly, wojt hadziacki z burmistrzami reiestrowac, wybierac y onych znaydowac będzie.

Sady tez wszystkie w miescie Hadiaczu przy wojcie y dwu burmistrzach w poniedzialek i piątek odprawowac sie maia y kazda sprawa w xięgi wpisana bydz ma, a od dekreta pana dzierzawcy wolna ma bydz kozdemu dekretem iego rozumiciacemu sie bydz wciazonym apelacją do namiestnika iegomosci pana krakowskiego.

Do teze arendy Slobodki Kamienne y Bobryki przylaczam. Takze przyblendne konie panu Dluskiemu pozwalam. Budinki wszelakie przez pana Dluskiego budowane w miescie, iako domy, browary, slodownie, winnice, przy nim po 1) expiraciy arendy zostawac maia, poniewaz kosztem iego sa pobudowane, także y zasiewki wszelakie, ktoreby się naydowaly, on zbierac przy expiraciy ma; z ktorych zyta kop siedmdziesiat, ktore przy odbieraniu arendy wziol, zostawic powinien.

A iezeliby tez w czym poddani także y mieszcianie krzywde sobie od pana Dluskiego pretendowali, tedy za zeslaniem w kozdym roku od iego mosci pana krakowskiego y za wynalaskiem tego, kogo jego mosc przyszle, vkrzywdzonym nagrode vczynic powinien. Tego tez pan Dluski przestrzegac będzie, aby poddani od budnikow w towarach, bydle, wozach, swiniach y koniach nie ponosili zadney szkody. Robieniu dziekiu w lasach bronc powinien y zeby dla owiec y bydla pustoszone nie byly. Takze granic zeby się zadna vyma w gruntach iego krolewskiy mosci przez sasady nie dziala, przestrzegac będzie.

Czopowe iesli przez czas tej arendy na seymie walnym w Warszawie uchwalone będzie, tedy na instancją moją a pewnym contractem od ich mosciow panow poborcow nikt inszy okrom pana Dluskiego onego nie otrzyma. Iesli tez pan Dluski temu contractowi nie dosc czynil, wolno będzie iego mosci pa-

1) B opur. pró.

nu krakowskiemu przed czasem tej arendy od niego odebrać. Waruie tesz sobie pan Dłuski, iesliby strzez Boze spustoszenie iakie tej maientności przypadlo ¹⁾ przez nieprzyiaciela krzyza swiętego, iako tez przez wojnę, swawolą kozacką lubo odcięcie gruntow przez odgraniczenie moskiewskie, przez coby szkoda iako ponosil,—yz iegomosc pan krakowski powinien mu będzie defalcacją czynnie.

Względem rekawicznego icy mosci paniey krakowskiej złotych dwiescie za kozdy rok przy zaczęciu roku pan Dłuski oddawac będzie.

Co sobie strony obiedwie obiecuią strzymac pod zakładem trzynastu tysięcy złotych polskich, na co sobie rękami swemi podpisawszy, pieczenci swe przyłożyli. Działo sie w Hadiaczu die decima quinta novembris anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo tertio. Stanisław Koniecpolski, castellanus cracoviensis. Locus sigilli.

Акт вписаний в книги гродські львівські шл. Яном Прушовичем—Львів. краєв. архив кн. 396 ст. 2277 - 2285. Разом з ним вписано додатковий контракт на шунк горзалчану, iss nikomu nie będzie sie godzilo gorzalki szynkowac ani kurzyć w mieście Hadiaczu y w Lutence tylko factorom albo arenda-rzom p. Dłuskiego (с. 2276.).

¹⁾ В опур. випадла.

ПІСНЯ

ПРО

Дорошенка й Сагайдачного.

Написав В. Грінченко.

У збірці „Малоросійскія пѣсни, падання М. Максимовичемъ“, надруковано вперше, ще р. 1827, оцю пісню:

1. Ой на горі та жовці жнуть,
А по-під горою,
По-під зеленою
Козаки йдуть.
5. А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде Запорізьке
Хорошенько.
9. Посередній пап хоружий —
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне дужий.
13. А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку
Необачний.
17. Ой верни ся, Сагайдачний!
Возьми свою жінку,
Одай мою люльку,
Необачний!

21. „Мені з жінкою не вowitz ся,
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобить ся.

25. „Гей! хто в лісі? озови ся!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки —
Не жури ся!...“¹⁾

Два прізвища маємо в цій пісні, і вони зараз же й нагадують нам дві історичні постаті.

Одна — гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, друга — теж гетьман Петро Дорошенко.

Обидві постаті дуже помітні й виразні на фоні нашого минулого життя. Обидва — люде в видатним широким розумом, добре освічені, военні таланти і не менше талановиті дипломати, незломні характери з могутчою енергією, свідомі й щирі оборонці прав рідного краю. Одному, Конашевичеві, пощастило досягти дечого для України, і він умер, окритий славою зроблених діл, шанований і серед своїх, і серед чужих; другий, Дорошенко, програв свою справу, справу незалежної України, і зійшов в історичної арени під докори знеможеного довгою боротьбою краю серед байдужости до того діла, якому служив усе життя нещасливий гетьман, і на заслання, невільником на далекій холодній чужині, прожив до смерти.

Але річ в тому, що Сагайдачний умер 1622 року, а Дорошенко — аж 1698, через 76 років після смерти Сагайдачного і проживши всього 71 рік, то б то: його ще не було на світі тоді, як умірав Сагайдачний.

Вони не могли йти вкупі в одному козацькому поході, і через те пісня вимагала пояснень — кого сіме треба в її розуміти під прізвищами, що належали двом славетним гетьманам.

Що треба дати таке пояснення — побачив уже перший видавець пісні — Максимович. Ось що він про неї говорить:

¹⁾ „Малоросійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ“, М. 1827, стор. 18, № XIII.

„Въ сей пѣснѣ чрезвычайно хорошо выраженъ характеръ Запорожцевъ относительно женскаго пола. Подъ именемъ Сагайдачнаго должно разумѣть какого-нибудь изъ числа чиновниковъ куреня, а не того славнаго, неустрашимаго гетмана Сагайдачнаго, который былъ и дѣйствовалъ лѣтъ за 60 до предприимчиваго Дорошенки, и въ память коего существуетъ еще и нынѣ въ Южной Россіи Сагайдачный шляхъ“¹⁾.

Свої думки Максимович не перемінив і потім. Передруковуючи, в збірці 1834 року, пісню, він дає їй заголовок: „О Грицькѣ Сагайдачномъ“ і завважає: „Подъ именемъ хоруужаго, можетъ быть, разумѣется Григор. Карпов. Гамалія. Забубѣннаго-же Сагайдачнаго не должно смѣшивать съ славнымъ гетманомъ Конашевичемъ“²⁾.

Проти цих думок Максимовичевих виступив Срезневський. Передрукувавши, з виправками, текст пісні у першому випуску „Запорожской Старини“³⁾, він у дальшому (III-му) випуску свого видання доводив, що пісня ця говорить саме про гетьмана Конашевича - Сагайдачного, а Дорошенко в їй — не Петро, а дід його Михайло.

Тоді Максимович, у своїй розвідці: „Исследование о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдачномъ“, друкованій 1843 року⁴⁾, присвятив цій пісні і думкам про неї Срезневського окремий розділ: „О народной пѣснѣ Сагайдачнаго, относящейся не къ гетману Петру“.

На думку Максимовича, пісня ця „очевидно относится не къ гетману Петру. Самый складъ ея показываетъ, что она не изъ его времени; а представленный въ ней гетманъ Дорошенко опредѣляетъ ея время и того удалаго запорожца, про котораго она сложена.... Не смотря на то, издатель „Запорожской Старини“ эту пѣсню относитъ именно къ гетману Сагайдачному, и въ Дорошенкѣ видитъ не гетмана Петра, а діда его Михайла, бывшаго гетманомъ въ 1625 г. Предлагая эту пѣсню, Срезневскій говоритъ (З. С. Ч. III,

¹⁾ Малоросс. пѣсни, 1827, стор. 214.

²⁾ Украинскія народныя пѣсни, изд. М. Максимовичемъ, ч. I, М. 1834, стор. 105.

³⁾ Запорожская Старина, ч. I, X. 1833, стор. 58.

⁴⁾ Москвитининъ, № 10, стр. 347 — 370; передруковано в „Собраніи сочиненій М. А. Максимовича“, том I, стр. 336 і далі.

стр. 106): „Отривокъ изъ пѣсни о подвигахъ Сагайдачнаго можетъ отчасти показать мѣнѣе козаковъ и отношеніе, въ какомъ онъ находился къ нимъ“.

„Какое-же мѣнѣе козаковъ о Сагайдачномъ, и какое его отношеніе къ нимъ показывается эта пѣсня — полная, а не отривокъ? Такое толкованіе этой пѣсни показываетъ, что Срезневскій вообразилъ себѣ гетмана Сагайдачнаго самымъ отчаяннымъ запорожцемъ, на подобіе гетмана Карпа Полторакожука, похороненнаго козаками въ горѣлочной бочкѣ... Судя по тому, за что и какъ народная пѣсня славитъ „Наливайка — шановнаго пана“ и другихъ своихъ героев, менѣе значительныхъ, — можно утвердительно сказать, что она не такъ-бы изобразила и не тѣмъ-бы помянула величаваго гетмана, оплаканнаго плачемъ запорожскаго войска и всѣхъ православныхъ“.

Супроти думки Максимовичевої, що в пісні говорить ся про Грицька Сагайдачного, Срезневскій питає ся: „Можетъ быть и правда; но доказательства? И почему-же о спутникѣ Дорошенка народъ, сколько мнѣ извѣстно, не знаетъ ничего, какъ между тѣмъ гетманъ Сагайдачный упоминается и въ сказкахъ, хотя и жилъ прежде Дорошенка? Помня Дорошенка, народъ, конечно, помнилъ бы и его спутника, если сложилъ о немъ пѣсню“.

На це Максимович одкажує¹⁾: „Въ то время, когда сложена была пѣсня объ удаломъ Дорошенковомъ спутникѣ, онъ, безъ сомнѣнія, навѣстенъ былъ въ народѣ. Но теперь народъ помнитъ въ пѣснѣ его имя, самъ не зная, кому оно принадлежало; да и про Дорошенка онъ едва помнитъ и знаетъ только, что это былъ славный гетманъ; а почему онъ такъ славенъ и почему сильнѣе многихъ другихъ гетмановъ запечатлѣлся въ народной памяти, того не объясняютъ и наши историки. Если Срезневскій не знаетъ о Грицькѣ Сагайдачномъ, Дорошенковомъ спутникѣ, и хочетъ доказательствъ, что пѣсня относится къ нему, то доказательства находятся въ самой пѣснѣ. На одно изъ нихъ я уже

¹⁾ Цікаво, що Максимович нічого не говорить Срезневському про його слова, ніби Сагайдачний згадуєть ся у якихсь казках.

указалъ: не такъ-бы отозвалась она о знаменитомъ гетманѣ! Далѣе: въ пѣснѣ представлено, что впереди Дорошенко ведетъ свое войско запорожское; по срединѣ панъ хорунжій; а за ними — Сагайдачный. Очевидно, что свое запорожское войско могъ вести только гетманъ или вождь запорожскаго войска, слѣдственно въ пѣснѣ представленъ гетманъ Петръ Дорошенко, а не дѣдъ его.... Срезневскій ссылается на одну пѣсню, гдѣ порядокъ козацкаго войска представленъ: впереди реэстровые, за ними хорунжіе, а позади куренные. Что жъ изъ этого? Грицко Сагайдачный вѣроятно и былъ куреннымъ атаманомъ въ то время.... Но у Срезневскаго выходитъ обратный порядокъ. Гетманъ, идущій передъ своимъ войскомъ, является въ званіи Бунчужнаго, которое, по мнѣнію Срезневскаго, могло принадлежать тогда Михаилу Дорошенку; а воображаемый гетманъ Сагайдачный является въ заднихъ рядахъ войска, въ ватагѣ съченыхъ удалцовъ. Но если войсковою порядкомъ объяснять уже изъ пѣсень, то въ нихъ гетманъ или военачальникъ представляется всегда впереди своего войска, какъ въ этой пѣснѣ представленъ гетманъ Петръ Дорошенко*.

Далѣ Максимовичъ наводитъ приклады изъ народныхъ пѣсень (що правда, — часом і з фальшованих), які безперечно доводять його думку, а потім каже: „Срезневскій говорить, что ничего не узналъ въ народѣ о Грицкѣ Сагайдачномъ. Но объ немъ и справляться надо было въ письменныхъ памятникахъ, а не у современнаго намъ народа, который ничего не помнитъ о лицахъ гораздо важнѣйшихъ. Если же нужны историческія доказательства, что изъ гетманство Дорошенка (дѣйствовавшего съ 1665 по 1676 годъ) былъ Сагайдачный изъ Запорожья и вѣроятно въ званіи куреннаго атамана, то я утвердительно повторю, что это именно былъ Григорій Сагайдачный, который въ 1687 году, будучи уже кошевымъ атаманомъ, предпринималъ возстаніе противъ новопоставленнаго гетмана Мазепы, взявъ сторону выбраннаго казаками въ Немпровѣ Мигулы или Могилы, и который получилъ царскую грамоту отъ 14 іюня 1688 г.*¹⁾).

Такимъ образомъ выходило, що пара „Дорошенко — Сагайдачный“ трапила ся в нашія історіі двічі і роспутати

*) Максимовичъ, Собраніе сочиненій, I, 353—356.

справу з піснею ставало власне де-далі трудніше. Це й виявилось на пізніших дослідях.

Більшість дослідників, що спеціально або при нагоді говорили про пісню, пішла слідом за Максимовичем.

Водяньський, у своїй передмові до видання реєстрів війська запорозького 1649 р., каже: „Другої сподвижник неустрашимого Дорошенка (Петра), навсєгда связавшій свое имя съ нимъ въ народной памяти, былъ казакъ Сагайдачный, замыкавшій въ одномъ походѣ отрядъ своего гетьмана :

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний (неосмотрительный)*!

Потім він показує дев'ять Сагайдачних, записаних до козачого реєстру, та й каже: „Которий изъ нихъ былъ именно забубеннымъ сподвижникомъ неугомоннаго предводителя храбрыхъ казаковъ, шедшаго всегда въ чель ихъ :

Попереду Дорошенко
Веде свое військо,
Веде запорозьке
Хорошенько,

трудно навѣрно сказати, но позволительно, кажется, догадываться, что то былъ именно одинъ изъ сихъ „реестровиковъ“¹⁾.

Максимович шукав пісенного героя ще серед козацької старшини; а Водяньський бачить його вже серед простого козацтва; до двох Сагайдачних додаєть ся ще дев'ять і справа через те не стає лекшою.

Видавці „Историческихъ пѣсней малорусскаго народа“ проф. В. Антонович та М. Драгоманов, проминули нашу пісню в тій частині видання, де говорять ся про часи гетьмана Сагайдачного, рахуючи її до часів гетьмана Петра До-

¹⁾ Реестра всего Войска Запорожскаго послѣ зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ, составленные 1649 г., октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодяскимъ, Москва, 1875. Предисловіе, стр. XXIX — XXX.

рошенка ¹⁾; а в своїй книжці: „Про українських козаків, татар та турків“ Драгоманов просто каже, що пісня ця — про Петра Дорошенка ²⁾).

Але останніми часами проти цих думок виступив відомий історик д. І. Каманін у своїй розвідці: „Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго“ ³⁾. Він думає так, як і Срезневський, що пісня говорить про Михайла Дорошенка і про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

„Соображенія Максимовича“, — каже д. Каманін, — „не согласованы съ дѣйствительными фактами; первое его соображеніе, что народъ иначе-бы отозвался въ пѣснѣ о гетманѣ, едва ли основательно; народъ, слагавшій пѣсню о своемъ гетманѣ, въ то же время четыре раза лишалъ его власти, былъ недоволенъ его политикою сближенія съ Польшею, не понимая причины и формы этого сближенія; поэтому неодобрительный эпитетъ въ пѣснѣ не можетъ быть удивительнымъ; но его нельзя даже считать неодобрительнымъ или обиднымъ, потому что онъ опредѣляетъ извѣстный несчастный случай съ гетманомъ, неосторожно наскочившимъ на вражескій лагерь, какъ увидимъ ниже. Второе соображеніе о мѣстѣ гетмана, хорунжихъ и куренныхъ атамановъ въ рядахъ воиска во время похода козаконъ, правильное вообще, не приложимо къ Петру Сагайдачному по слѣдующей причинѣ. Пѣсня изображаетъ не вообще походъ козаконъ, а ихъ Хотинскій походъ 1621 года, въ частности. Походъ этотъ описанъ участвовавшимъ въ немъ краковскимъ каштеляномъ Яковомъ Собѣскимъ, близко знавшимъ Сагайдачнаго и принимавшимъ мѣры, по порученію польскаго правительства, къ успокоенію козачества, которое волновалось подъ Хотиномъ и грозило оставить лагерь. Изображая событія подъ Хотиномъ, Собѣскій говоритъ, что козаки пришли на театръ военныхъ дѣйствій сами безъ Сн-

¹⁾ У передмові до другого тому „Истор. пѣсенъ“ вони кажуть: „не сохранилось и пѣсенъ о такомъ лицѣ, какъ гетманъ запорожскій Петръ Сагайдачный“ (стор. II).

²⁾ „...Правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співають ся: „веде своє військо хорошенко“, піддався туркамъ“ і т. д. (53).

³⁾ Друкована в „Ітеніяхъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца“, кн. V, вип. 1, 1901, стор. 3 — 32.

гайдачного, и Дорошенко (Михайлѣ, забранний въ гетманы въ 1625 г.), начальствовавшій надъ козаками, тотчасъ же извѣстилъ лично польскихъ вождей о своемъ прибытіи съ войскомъ; гетманъ же Сагайдачный въ это время находился въ Варшавѣ и оттуда уже прибылъ въ польскій лагерь; узнавъ о приходѣ своихъ козаковъ, онъ отправился къ нимъ, но потерявъ слѣды и наскочилъ на турецкій лагерь; турки погнались за нимъ, стрѣляли въ него и ранили въ руку; гетману угрожала опасность попасть живымъ въ руки враговъ...; Сагайдачный бросилъ коня и скрылся въ лѣсу; павшего отъ раны, опасавшійся каждую минуту быть отысканнымъ, онъ нѣсколько дней проспѣлъ въ лѣсу, пока, наконецъ, ему удалось выбраться оттуда и возвратиться въ свой лагерь. Козаки считали Сагайдачного погибшимъ и выбрали на его мѣсто Вородавку. Возвратившись, Сагайдачный былъ встрѣченъ козаками съ радостью; его снова признали гетманомъ.... Такимъ образомъ, пѣсня вѣрно передаетъ главнѣйшія обстоятельства похода: войско въ самомъ дѣлѣ тогда велъ не Сагайдачный, а Мих. Дорошенко; Сагайдачный же, отыскивая по слѣдамъ козацкій лагерь, дѣйствительно, находился позади войска¹⁾. До цього автор додає: „Правда, въ пѣснѣ поется, что и Сагайдачный присутствуетъ въ войскѣ и участвуетъ въ походѣ; но отъ пѣсни нельзя требовать точности“: вона могла попусувати ся і т. п.

Але трудно згодити ся з шановнимъ істориком, щоби пісня „вѣрно передаєть главнѣйшія обстоятельства похода“.

Що було інтересного, значного для народніх мас у тому, що Сагайдачний зблукавсь у лѣсі, а потім таки натрапив на своїхъ? Такихъ випадків у ті часи трапляло ся бѣзліч, і не були вони нічимъ дивнимъ. Народъ зазначає в своїй поезіі тільки такі історичні події, що чимсь за для його важні, а чимъ важний бувъ такий випадокъ? Може особю самого популярного гетьмана, що стояв на чолі українського народу? Але ж життя Сагайдачного було дуже багате на видатні, важні події, — через що ж народ не оспівавъ бѣзмірно важніші речі в житті Сагайдачного, що мали вагу для життя самого народу, напр., взагалі його боротьбу з

¹⁾ Чтенія въ истор. о-вѣ Нестора лѣтописца, XV, в. I, 1901, стор. 29 — 31.

мусульманським ворогом і зокрема те, що він зруйнував невільницький ринок — турецький город Кафу, де стільки було ся українських невільничих сліз і відклята Сагайдачний вернув додому силу виволених невільників¹⁾? Ці люди, розходячи ся по всьому простору української землі, скрізь мусили розносити славу Сагайдачного і отже — вона не озвала ся в пісні. Або от, напр., його попередній подвиг — як він зруйнував р. 1605 турецький город Варну²⁾. Про цю подію навіть пісня склала ся³⁾ і все ж у її ві одним словом не згадано того, хто стояв тоді на чолі справ! Народ, маючи перед себе всю довгу адміністраційну, культурну і воєнну важку і осяяву славою діяльність Сагайдачного, ві одним словом ніде його не згадав і вчепив ся б тільки за такий дрібний факт, що гетьман зблукавсь у лісі? Це неприродно.

Далі. Уже коли народови скотіло ся згадати піснею нещасливу блуканину Сагайдачного в лісі, то він так би її й згадав, а то ж у пісні, опріче нічим не важкої згадки про

¹⁾ Яку вагу надавали тоді цьому фактові — видно з оцього уривку з книги К. Саковича „Вірші на жалосний погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“ (1622):

За свѣго гетманства взяи в Турцех Мѣсто Кафу:
Ажъ и самъ Цесарь Турскій былъ в великомъ страху:
Бо му Чотырнадцать тысячъ тамъ люду збилъ,
Катарги едины палилъ, другіи потонилъ.
Много тогда з неволѣ Христіанъ свободилъ:
Зѣ што го Богъ з Воинствомъ его Благословилъ.
Бо за найбільшю нехъ собѣ нагороду
Почитаєтъ Рыцерьъ: кгда кого на Свободу
Выволить: за што грѣховъ собѣ отпустиє
Одержить: а по Смерти в Небѣ вѣмѣщенє.

Дано було навіть мільюнок того, як Сагайдачний „Кафу воевалъ.“ (Дня копію з його й цих віршів у збірці М. Максимовича: „Кієвлянинъ, книга третья, на 1850 годъ“ (М., 1850), між сторінками 152—153).

²⁾ Як що тільки це справді його діло. Так думаютъ Максимович, д. Каманін (Чтенія, 5—6) і проф. В. Антонович (Историч. дѣятели юго-западной Россіи, I, 4). Але є доводи проти того, що він тоді був гетьманом, — див. розвідку д. О. Чайковського: „Початки гетьманованя П. К. Сагайдачного“ в „Наук. збірникови, присв. проф. М. Грушевському“, 251.

³⁾ Див. „Истор. пѣсни малорусск. народа“ Антоновича й Драгоманова, I, 245, № 49.

ліо, нема ні одвісівної риси, що хоч трохи пагадувала б цю подію. Факт, який за Собеським подає д. Каманін, такий, що Сагайдачний одбивсь од війська, зблукав ся, наскочив на турків, вони його поранили, він знемагає від рани, тікає, — подія трагічна, а в пісні про це не згадується ні словом: її сміховинний герой не в туркам має діло, а мінє жінку на тютюн та люльку! Де ж тут „пърнак передача главнѣйшихъ обстоятельствъ похода“? Хіба бути пораненому і проміняти жінку це одно?

Далі. Д. Каманін подає справу з приходом війська козацького під Хотин так, що козакі прийшли туди самі, без Сагайдачного, що Михайло Дорошенко, „начальствовавшій надъ козаками, тотчасъ-же пѣвѣстилъ лично польскихъ вождѣм о своемъ прибытіи съ войскомъ; германецъ-же Сагайдачный въ это время находился въ Варшавѣ“ і прибав уже згодом.

Ні, справа була не так.

Ось як оповідає про неї в своїх мемуарах той самий Яків Собеський, що з його звісток користував ся й д. Каманін ¹⁾. Польське військо стоїть під Хотином і не має „вінких звісток про військо запорозьких козаків“ (стор. 58). Ходкевич нетерпляче дожидає їх. Коли це приїдуть Сагайдачний, „Конашевич“, — каже Собеський, — „вертає ся з Варшави, їздивши туди в посольстві до короля, і привіз своїм бажану відповідь і певну надію на те, що придуть козакі в табір до Ходкевича“. (58). „Одначе“, — додає мемуарист, — „вікчеміші з їх за приводом мерзеного Вородавки або — ліпше мовлячи — скинувши з себе всяку зверхність, ростеклись по Подолі та Молдавії та й почали грабувати“ (59). Пізніше довідуємо ся (61), що козацьке військо було в той час біля Сорок та Оргієва — пляндрувало там. Сагайдачний зараз же поїхав назустріч козакам, щоб привести їх (60). Тим часом прибав до польського табору Михайло Дорошенко послом од козаків, прибав без війська, але зо звісткою, що воно скоро прибуде (61). Мабуть він розминув ся з Сагайдачним, бо той забарив ся в до-

¹⁾ Днев. „Мемуары, относящіяся къ исторіи Южной Руси. Переводъ К. Мельникъ (подъ редакцією В. Антоновича)“, вып. II (К., 1906), стор. 58—66.

розі: з їм трапляла ся саме ота нещаслива пригода в лісі (64), що про неї пише д. Каманін. Козаками ж тим часом командував Яків Бородавка. Нарешті Сагайдачний вибрав ся в лісу, поблизу Могилева переїхав Дністер і прибув до козацького табору; Бородавку скинуто ¹⁾ і Сагайдачний сам привів запорозьке військо до польського табору під Хотин (66).

З усього цього виходить, що Михайло Дорошенко зовсім не командував козаками, бо в їх старшим був Бородавка. Та й не послали б козаки Михайла Дорошенка послом, коли б він був хоч би й наказним гетьманом: старший над військом зостає сл з військом, командує їм, а не їде послом. Можна ще спитати ся: а хто ж вів козацьке військо до Сорок і Оргієва, в України? Коли стати на тому, що це був не Сагайдачний ²⁾, то хто ж? Відомостей про це не маємо. Та все ж не впадає це на Мих. Дорошенка. Во коли б він вів військо з самого початку в України, командував їм, то не було б козакам потреби вибрати Бородавку: у їх уже був би старший. Коли думати, що Мих. Дорошенко був на чолі козацького війська в поході в України до Оргієва й Сорок, то маємо нову суперечність: адже та нещаслива подія з Сагайдачним у лісі, на яку кладе таку вину д. Каманін, трапилась не тоді, а пізніше: після Оргієва й Сорок, на поході до Хотина, а ми вже знаємо, що цей похід козаки відбували спершу під командою Бородав-

¹⁾ З наказу Сагайдачного його забито в кайдани, а потім, обв'язаного в багатьох злочинствах, покарано на горло під Хотиним. (64). Підхоже до цього розказано справу і в інших авторів. Див. „Літописець или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ“... у „Сборникъ літописей, относящихся къ исторіи южной и западной Руси“ (Київ, 1888), стор. 5;—Грablyка, 26;—Велычко, т. I, Приложенія, 6 та 13. У „Краткомъ описаніи Малороссіи“ розказано в загальнішій формі, але теж без суперечности з Собеським (Див. „Літопись Самовидца“, кнѣвське виданнѣ, 216).—Див. ще „Собраніе сочиненій“ Максимовича, I, 369.

²⁾ Цікаве одначе оце місце з мемуарів Я. Собеського. Скажашчи, що приїхав до польського табору П. Сагайдачний, вернувши ся з Варшави, автор дає його характеристику, і, між иншим, каже: „Воював ся він переважно з татарами на степах перекопських і в Криму і *тут* захопив отари (стаді) на широких пасовищах і одняв у татар, що вертали ся, награбовану на Руси здобич“. (Мемуари, 59. Курсив—мій). Коли це — тепер? Тоді, як вертав ся з Варшави і їхав до Ходкевича?

чиною, а потім — Сагайдачного, що вніхав їм назустріч. Таким робом за звесь козацький похід а України до Хотина ми не знаходимо ні одного такого випадку, коли б Михайло Дорошенко був на чолі війська, а Сагайдачний позад його ¹⁾. А через те можно сказати, що коли в пісні говорять ся про Дорошенка й Сагайдачного, то це не можуть бути ні Михайло Дорошенко, ні Петро Копашевич Сагайдачний, це — якісь зовсім ниші Дорошенко й Сагайдачний.

Д. Каманія бачить у пісні ще один відгук з життя гетьмана Сагайдачного, а саме — в бурлацько-гультайському вчичковн гумористичного ковака — в тому, що він проміняв жінку на тютюн та люльку ²⁾. Кажучи про те, що епітет „необачний“ дає пісня Сагайдачному через те, що він необачно наскочив на турків, він говорить далі: „Епитетъ этотъ могъ имѣть и другое основаніе: современники говорятъ о большой страсти гетмана къ любовнымъ похождениямъ“. Справді, і Яків Собеський згадує про це, але яку вагу це має для нашої пісні? Адже в пісні маємо не кавалера, охочого до „любовныхъ походовъ“, а гультая-бурлаку, що зовсім не хоче мати діла з жінками, що й ту, яку мав, проміняв на тютюн та люльку, бо йому „з жінкою не вowitz ся“.

„Пісня правильно также укazuje“, каже далі д. Каманія, — „на предпочтеніе гетманомъ жизни боевой передъ жизнью семейной, если слову „проминявъ“ дать значеніе „предпочель“; мы, дѣйствительно, видѣли, что Сагайдачный все свое гетманство провелъ въ войнахъ и походахъ, а въ семьѣ бывалъ лишь рѣдкимъ гостемъ“.

Але так вияснити слово „промінявъ“ нема змоги, бо в пісні змальовано справді міну, про це говорить ся зовсім виразно і не двозначно: „промінявши жінку на тютюн та люльку“, Сагайдачний поїхав, а той, роздумавши ся, почав гукати йому вслід:

¹⁾ Такого випадку не знаємо і в ніші часи життя Сагайдачного. та про це не кажу, бо д. Каманія прикладає пісню тільки до Хотинського походу.

²⁾ Див. „Чтенія“, 31.

„Ой верни ся, Сагайдачний!
Возьми свою жінку
Оддай мою люльку!..“

Це вже не „предпочель“, коли халяїн люльки хоче розмінять ся назад..

З біографії Сагайдачного нам невідомо нічого, що хоч трохи, хоч адалека нагадувало б такий факт. Д. Каманія одначе спитується найти таке. Він каже: „Отношенія между супругами остаются тайной, и въ нихъ не могутъ не показаться странными два обстоятельства“. Перше таке: „Самуэль Величко, пользовавшійся старыми козацкими лѣтописямъ, говоритъ, что гетманъ передъ смертю „распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школы и монастыри, кромѣ жепы своей“ (т. I, прилож., стр. 50)“. Цим д. Каманія хоче сказати, що мабуть між Сагайдачним, чоловіком і жінкою, була якась неприхильність, ворожість і виявилась вона тим, що Сагайдачний, умираючи, нічого не відказав жінці. Але це просто непорозуміння.

Відома річ, що Сагайдачний одказав свій маєток на громадські справи і за те був славлений од сучасників ¹⁾, але це зовсім не значить, що він не зоставив нічого своїй жінці. Ми знаємо з певного документа, що Сагайдачний, умі-

(¹) Маєтність свою роздав, єдину на Шпиталѣ,
Другую zaś на Церкви, Школы, Монастырѣ.
Итакъ все спорядивши, живота доконалъ,
При Церкви Братской честно въ Кіевѣ похованъ.
Вкотре ся Братство, зо всѣмъ Войскомъ вписалъ,
И на него Ялмужну значную отказалъ.
С того Гетмана каждый Рыцерь нехъ ся учитъ,
Якъбы тыжъ мѣлъ на свѣтѣ тотъ животъ свой кончить.
Ото онъ въ Вѣрѣ своей Святой трвалъ статиче,
И ойчизны своей боронилъ тыжъ менжне.
И маєтністю добре своєю шафовалъ,
Не на кости, и карты, и обитанъ оберталъ.
Але, яко есь слышалъ, на речи добрыи,
Души его по смерти барзо потребныи.
Видѣлъ онъ и Львовское Братство, хотъ далско.
Церцопъ ихъ въ Мѣстѣ надѣлилъ, неледаяко:
Суму значную грошій до Брацтва лекговалъ,
А жебы науки тамъ были: пилне жадалъ.

(„Вѣршѣ на жалосный погребъ... Сагайдачного“ К. Саковича. Голубевъ, Исторія кіев. дух. акад., I, прилож., 33).

раючи, дбав про неї. Виконати свій тестамент він приручив двом громадським людям: митрополітовн Іову Борецькому та своєму наступникови на гетьманстві Олиферови Голубови. Записуючи на Львівське братство гроші, що відказав небіжчик, ці два посмертні відпоручники Сагайдачного кажуть у записови: „Відомо чинимъ... ижъ мы Іовъ Борецькій... весполнъ нъ Паномъ Олиферомъ гетманомъ и всемъ рщцествомъ Войска Его Кор. Милости Запорозского... отъ вѣчное памяти и славы несмертельное годного Гетмана... пана Петра Конашевича Сагайдачного... будучи обраны отъ него самого жонъ и повпннимъ его опекунами и всее худобы и маестности, ведле уподобаня и остатнее воли его, которую въ духовници остатнимъ тестаментомъ запечатовалъ и спорядити велѣлъ, шафарми и вѣрными диспозиторми...¹⁾. У цьому документі не сказано нічого про те, що саме Сагайдачний одказав жінці, бо це є не тестамент, а запис на Львівське братство, і не тут про це говорити; але було б дивно думати, що Сагайдачний, давши „опекунами“ своїй жінці двох найзначніших людей у краї, разом з тим нічого б їй не відписав²⁾. Що ж до згаданої звістки Величка: „распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школи и монастырѣ, кромѣ жены своей“, то три останніх підкреслених слова треба розуміти так: „окрім того, що залишив жінці своїй“.

Згадуючи жінку Сагайдачного в иншому місці, Величко говорить про неї в такому тоні, що не дає ніякої змоги догадуватись про якусь неприхильність між нею й чоловіком. Ось його слова: „А Сагайдачного полумертвого, боже жадной публѣки смирно въ Кіевъ вѣхавшого, тилко въ дворѣ своемъ плачущая встрѣтила и приняла жена его“³⁾.

У тому ж тоні говорять і вірші Кисіяна Саковича, ректора шкіл київських у Братстві, складені на „жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“:

1) Узято з Ставропігіяльного львівського архиву. Див. „Кієвлянинъ, издав. М. Максимовичемъ“, кн. III (М. 1850), 174 – 175.

2) Порівн. слова проф. В. Антоновича: „Въ началѣ слѣдующаго года 10 апрѣля 1622, Сагайдачний скончался въ Кіевѣ, раздѣливъ по завѣщанію свое имущество между женою и братскими школами“. (Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, I, 7).

3) Величко, I, приложенія, 37.

Недівъ Цная Малжонко жесь обливаєшь
 Слезами, и отъ жалю праве омдгѣваєшь.
 Вось утратила свого Малжонка милого,
 Кролю и Посполитой речи змчливого...
 Для негось и ты у воѣхъ люд ей была славна,
 А теперъ твоя свѣча ясная южъ згасла.
 Южъ ся съ тобою вѣчне Другъ твой розлучаєть,
 Богу ты въпродѣ въ опеку, и Войску вручаєть¹⁾.

Або ось які слова дає автор до уст мертвому Сагайдачному, що ніби прощаєть ся з труни зо світом:

„Южъ ся с тобою нинѣ вѣчне розлучаю
 Дорогая Малжонко, зъ жалемъ ты жегнаю:
 В подземный отхожу край тѣломъ почивати,
 Хибя ся ажъ на Судѣ будемъ оглядати...
 Дай нам Боже зъ собою тамъ ся оглядати...²⁾”

Звісно, у тих обставинах, у яких складали ся й читали ся вірші Саковича, автор не міг кавати нічого прикрого ні за-для жінки Сагайдачного, ні за-для самої памяти непохованого ще гетьмана; але все ж, коли б у подружжя Сагайдачних було таке прикре життя, як натикає д. Каманѣи, — не наполегал би так Сакович на щирі й любовні між їми почування. І взяті вкупі з усім иншим, вірші ці безперечно нахиляють до тієї думки, що не в житті Сагайдачанх треба шукати матеріялу для нашої піснї.

Нічого важкого не можно бачити і в другому пункті, що виставляє д. Каманѣи, а саме, що Анастасія Сагайдачна „не долго вдовствовала по смерти Сагайдачного. Въ 1624 г. она была уже замужемъ за шляхтичемъ Иваномъ Пюнчиномъ“³⁾. Що ж тут дивного, що вона через два роки після смерти першого чоловіка стала жінкою другому? Хибя мало й тепер бачимо таких, що живуть добре, люблять ся, а помере подружжя, то людина находить собі инше? Тодї ж, коли через повсякчасні війни чоловіки ще в молодих літах раз-у-раз прощали ся з життям, вдови мабуть ще частіше

1) Голубевъ, Ист. кiev. дух. ак., I, прилож., 33—34.

2) Голубевъ, 34—35.

3) Помилка, — треба: Пюнчиським. Див. Кіевск. Стар. 1892, VII, 118.

йшли вдруге заміж. Так саме нічого надзвичайного не бачимо і в тому факті, що колишня Сагайдачна, а тепер Пйончинська, учинила наївад на добра п. Федора Даровського: це було в ті і пізніші часи такою звичайною річчю навіть серед жіноцтва, що робити з цього якісь висновки про прикру вдачу Анастасії Сагайдачної в подружньому житті нема ніякої змоги ¹⁾.

¹⁾ Кажу тут про цю річ через те, що під час суперечок на засіданні Українського Наукового Товариства в Києві з приводу мого доповіді на тую ж тему, що й ця розвідка, д. Каманін пояснив цю справу так, що де ж було Сагайдачному вижити з такою жінкою, що навіть „занималась разбоем“: перед такою проявою, мовляв, і в великого воїна Сагайдачного „опускались руки“. Супроти такої думки я дозволю собі подати частину характеристики тодішніх жінок, виняту з праці великого знавця взагалі побуту і зокрема шлюбних справ минулих віків на Україні. Ось вона:

„Воля і повноправність української жінки надавали їй характер сили і енергії, невідомий в тих сторонах, де жінка невольницею. Навіть у домашньому житті українська жінка не була тільки господинею, що „сиділа завсіди дома і прядла своєю пряжу“, усе, що обходило чоловіків, не було чужим і для жінок. Вирядивши чоловіка на війну, жінка заступала його в орудованню маєтностями і підданнями, боронила їх від злих сусідів, а коли траплялось, що татарин або инший який ворог несподівано впадав у край, вона силкала круг себе слуг — оружних людей, назвала панцир і сміло давала відсіч ворогам, як се не раз чинила, прикладом, слущка княгиня Настася, що в 1505 і 1506 рр. прогнала татар від Слуцького замку, а в 1508 р. оружною рукою відбила напад Мих. Глинського, що хотів був силоміць узяти її за муж за себе. Було тоді чимало й таких жінок, що відповідно тодішньому своєвольному вікові, ціле життя провадили в безперестанних нападах на сусідські маєтності, водячи за собою не малі „пошти“ оружних людей з гарматами і гаківницями, руйнували чужі замки, самі часто попадали в облогу, не слухали соймових і королівських наказів, коли король посилав проти них повітові рушення, вони й їм давали відсіч. Оттака була між иншими в XVI ст. на Волині землянка Ганна Барзобогата-Красенська, що за подібні вчинки навкликала на себе декрет баніції, а в XVII ст. була така княгиня Софія Ружинська, що в 1609 р., зібравши пошт в 6000 чолов. кінних і піших, із гарматами, сурмами і розвиненими корогами, штурмом узяла замочок Книзів Корсцьких, М. Черемошну, перебила чимало тамошніх міщан і зрабувала їх добро“. (Л. Манчанець. Про шлюб на Україні - Русі в XVI—XVII ст. Л., 1906, стор. 8—9). Див. іще: О. Левицькій, Анна-Алонза, княжна Острожская Київ. Старина, 1883, XI, 329—332; — Dr Antoni J. Niewiasty kresowe (W., 1883): Wstęp і далі біографії згаданої Борзобогатої-Красенської та ин. По правді каже автор про ті часи: „Szano-

Таким робом усе, що ми знаємо про життя Сагайдачного з жінкою, не дає нам ніякого права списану в пісні історію тулити до гетьмана Сагайдачного; уся пісня, на мою думку, говорить зовсім не про його і не про Михайла Дорошенка.

Того самого 1901-го року, якого надруковано розвідку д. Каман'на, проф. В. Перетц оповістив друком новий варіант пісні про Дорошенка й Сагайдачного. Він знайшов його в писаному польським алфавитом рукописови, датованому 1713-м роком, але складеному може й трохи раніш ¹⁾.

Ось її текст:

Hoу na hory żęcỹ znut,
da dolom dolom da dolinoiu kozaki idut.
Meże niemi trỹ Hetmany,
szto wedut woysko zaporoiske dolinami.
Odyn Hetman Doroszeiko,
szto wedet woysko zaporyskie choroszenko.
Drugi Hetman Sachaydacznik,
szto shubiw trysta kozakow, zly nieobacznik.
Treci Hetman Drohozdenko,
szto wedet woysko Moskowskie borozdenko.
Idut Lachy dorohami:
zakryczuc, kliknuc wam „Pomay boch“ za horami

waliśmy białogłową o tyle, o ile nam siłą nie tylko moralną, ale i fizyczną zaimponować mogła. Matrona rezolutna zaznawala więcej miru, łatwo znajdowała stronników, ogół patrzył pobłażliwie na jej wybryki. Młoda jednak dziewczynę tractowano z pewnem lekceważeniem“ i т. д. (Wstęп, 6).

Серед такого громадянства вчинки такі, як пані Сагайдачної-Піончинської не то не були нічим дивним, а хіба могли привабити до неї.

¹⁾ В. Перетцъ. Зауѣтки и матеріали для исторіи пісень въ Россіи—у „Извѣстіяхъ Отдѣленія Русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ 1901 г.“ Тома VI-го кн. 2. Рукописъ назежитъ Императ. Публичн. Бібліотекѣ, з збірки Залуського, у каталозі позначений: „Rudnickiego Domin. wiersze różne, i niektóre pieśni na notę polozone“, 56 карток у чертку довгастого нотного формату. Вірші й пісні українські, записані польським алфавитом, і польські. „Согласно датъ на л. 29“, — каже проф. Перетц — „можно относить составленіе сборника по времени около 1713 г.“, але пісні записано не одмаковим письмом, а найменше чотирма, — через те можна думати, що збірка ця почала складати ся раніше за 1713-й рік.

Ротанау Boch kozaszekom,
sztod odkrykuli da z watorolow Laszenkom. (63).

Видимо — це та сама пісня, що й у Максимовича: на це показує метр ¹⁾, деякі рими і почасті зміст.

Зважаючи на те, що текст цей читається ся трудніше, ніж текст Максимовича, і що в йому історичні риси менше затерто, я вважаю його за давніший од Максимовичевого і безумовно ближчим до первісного, початкового тексту.

Що ж бачимо в йому про Сагайдачного?

Історії з жінкою нема зовсім, замість чотирьох куплетів, присвячених Сагайдачному в півнішому варіанті, тут маємо тільки оце:

Drugi Hetman Sachajdacznik,
szto shubił trzysta kozakow, zly nieobacznik.

Перше, що ми тут помічаємо, — те, що „Сагайдачника“ їде вже не позад війська, а посередині, або може й зовсім окремо від двох других гетьманів. Це зовсім руйнує думку д. Каманіна, ніби варіант Максимовича, поставивши Сагайдачного позад війська, тим зазначає історичний факт, що Сагайдачний їхав до Хотина позад свого війська, забарившись в Варшаві.

І варіант проф. Перетца зве „Сагайдачника“ необачником, але з іншої причини: „shubił trzysta kozakow“. З біографії Сагайдачного ми такого факту не знаємо, не знаходимо його і в тому випадковий під час хотинського походу, до якого (випадку) д. Каманін прикладає пісню. Яків Собеський так описує цю подію, мов би Сагайдачний був сам тоді, як зблукав ся, і не видно, щоб там кого небудь під той випадок убито ²⁾, та він нааустріч козакам і поїхав не в ко-

¹⁾ У співі мусило бути так:

Гой на горі жєнці жнуть,
Да долом, долом,
[Долом] да долиною
Козаки йдуть.
Меже ними три гетьмани,
Што ведут військо,
[Військо] запорозьке
Долинами.

²⁾ Мемуари, II, 64.

зацьким, а з польським військом¹⁾, — через те, коли б навіть він і не сам був, як наскочив на турків, — все ж він не міг „згубити триста козаків“, коли цих козаків з ім не було.

Нарешті — треба завважити ще от що. „Гетьман“ називається тут не „Сагайдачним“, а „сагайдачником“. Сагайдачник — то чоловік, що робить сагайдаки, назвище ремісника²⁾; звичайно, можна так назвати й того, що носить сагайдак. Попереду я навіть уривок з передмови Бодянського до козацького реєстру 1649 р. і звідтіля видно, що прізвище „Сагайдачний“ було поширене серед козацького війська. При такій його популярності, як би герой нашої пісні справді його мав, — було б дивно, як би його перекурили на „сагайдачник“, а падо коли б цим героєм був такий уславлений чоловік, як гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Більше підстав думати, що це прізвище „сагайдачник“ просто приложили через щось до якогось зовсім иншого чоловіка.

Таким робом усе це, взяте вкупі, впевняє нас, що пісня і в варіанті проф. Перетпа не дає ніяких підстав до того, щоб прикласти її до вславленого гетьмана.

Але варіант цей дуже важний одвією річчю: третій „гетьман“ називається в її „Drohodenko“. Прізвище „Дрогозденко“ для української мови чужде і не зрозуміле, але досить проспівати куплет

Treci Hetman Drohozdenko
szto wedet woysko
[woysko] Moskowskie,
borozdenko

на відомий голос цієї пісні, щоб зразу ж побачити, що співний ритм зробив „Дрогозденка“ з „Дроаденка“. Таким робом третій гетьман був „Дроаденко“.

В історії відомо це прізвище, маємо навіть двох Дроаденків. Один, брацлавський сотник, грав незначну роль під

¹⁾ „Ходкевичъ... отправилъ его за Днѣстръ на встрѣчу козакамъ, съ двумя легкими хоругвями въ сопровожденіи Молодецаго, родственника Любомирскихъ“. Ibid, 60.

²⁾ Див. вірші Кліментієві: „О сагайдачникахъ, що сагайдаки (або тежъ по-престій: мовлячи) луки робять козацкіє“. (Основа, 1861, I, 212).

час, як скинуто Брюховецького з гетьманства (1668); те, що ми про його знаємо¹⁾, не дає змоги прикладати до його нашу пісню. Другий Дрозденко (Дрозд) нам цікавіший.

Це було 1665 р. На лівобічній Україні гетьманував Брюховецький, на правобічній Тетеря, польський прихильник. Народ його не любив, не хотів бути під Польщею і раз-у-раз повставав. Лютий ворог українцям, Чарпецький ходив з польським військом і карав повстанців. Але він умер, і повстання вибухло з більшою силою. Народ збирався ватагами, вибирав собі отаманів, що звалися полковниками, та й бився з поляками. З отаких отаманів був і Дрозденко, брацлавський полковник, що мав тисячі зо три війська, досить дякого гульвіґства, незгіршого за свого полковника, що не тільки воював ся з поляками, але й грабував своїх. По весні Дрозденко під Брацлавом побив добре Тетерю. Той положив булаву. Тоді повиступали окочі за неї вхопити ся.

Перший, такий самий, як і Дрозденко, був Степан Опара, що звав себе ведмедівським полковником. Злигав ся з татарами, що були тоді на Україні, оповістив себе гетьманом. Але й Дрозденкови хотіло ся того ж і він виступив ворогом Опари. Та третій кандидат на гетьманство був видніший за їх обох. Це був черкаський полковник і генеральний осавула в Тетері Петро Дорошенко. Кожен з трьох претендентів мав своє військо.

Переважив Дорошенко. Опару скинуто і одвезено до короля в тюрму. Опарине військо прийняло Петра Дорошенка за гетьмана.

Але звичайно — Дрозденко на те не міг пристати: він же сам хотів би бути гетьманом. ІЩо правда, — він досі робив ніби з під руки в лівобічного гетьмана Брюховецького, нахилиючи правобічні городи під царську руку, але тепер не од того був, щоб і самому гетьманувати. І він, як каже літописець, „контрував з Дорошенком“ і навіть „через сердюка одного, на стражи у Дорошенка бывшего, викрала былъ булаву Дорошенкову“²⁾.

¹⁾ Величко, II, 163.—Костомаровъ, Руина, 213.

²⁾ Величко, II, 136.

Та на тому не перестало. На Поліссі виступив знову третій претендент: овруцький полковник, як він себе звав, або „гультяй нїякійсь“, як зве його Самовидець, — Децк. Він назвав ся гетьманом і „усе Полїся спустошивъ“.

Дорошенко мусив бороти ся і з Дроаденком, і з Доциком. Боротьба була ще гірша тим, що Дроаденкови допомагав, хоч і погано, гетьман з московського боку. Нарешті Дорошенко таки взяв Дроаденка в Брацлаві, а потім вигнав Децка на лівий бік Дніпра ¹⁾.

Таким робом прізвища Дроаденка й Дорошенка Петра поєднали ся в нашій історії так, що коли в пісні говорить ся про Дроаденка й Дорошенка разом, то вже цей Дорошечко ледві чи буде хто инший, як гетьман Петро. Тим самим дієть ся й те, що згаданий у пісні „сагайдачник“ нїяким чином не може бути гетьманом Петром Сагайдачним. Але хто ж він був?

Коли датувати описану в пісні подію 1665 роком, то це міг бути третій претендент на гетьманську булаву. Таким третім у дії боротьбі за неї був спершу Степан Опара, а після його — „гультяй нїякійсь“, що назвав ся гетьманом і усе „Полїся спустошивъ“, — Децк. У пісні про „сагайдачника“ говорить ся тільки що він „shubiw trysta kozakow“; в історії нам невідомо ні про Опару, ні про Децка такого спеціально означеного факту. Але, звісно, документи чи літописи могли й не занотувати тієї подробиці, яка адала ся інтересною авторови пісні, — неможливого в цьому вічого нема. Що ж до самого факту, то і Опара і Децк під час боротьби за гетьманство стільки „губили козаків“, що могли „згубити“ й спеціально триста — при якійсь нагоді.

У пісні про всіх трьох „гетьманів“ говорить ся, що вони ведуть „wojwko zarogoskie“. Термін „запорозький“ ужито тут у тому значенні, що і в гетьманському титулі, де писано: „гетманъ войска запорозкого“, то б то слово це значить не те, що військо було спеціально з Запоріжжя, а тільки, що воно було козацьке. Таким робом усі три „геть-

¹⁾ Подробиці всіх цих авантур див.: „Лїтопись Самовидца“ (київ. вид.), 86—90, 264, 265; — Грабянка, 188, 189, 270; — Сборникъ лїтописей, 23, 24; — Величко, II, 89, 135—136; — Jerlicz, II, 106—107; — Костомаровъ, Руина, 76—94, та инш.

мані" ідуть з козацьким військом — і справді всі три претенденти на гетьманство мали його. Але далі вже говорить ся, що Дрозденко „wedet woysko Moskowskie". Виходить віби суперечність. Але це так тільки здається. Річ в тому, що Дрозденко вступав як московський підданий і підхляв городи під царську руку, — автор пісні мав через те підстави назвати його військо разом і „запорозьким", і „московським". Пояснене таким способом, це місце в пісні дме ще новий довід до того, що пісня говорить справді про гетьмана Петра Дорошенка і його боротьбу з двома вищими претендентами.

Є в пісні ще одна подробиця, що трохи показує на той же час. Кінець пісні такий:

Idut Lachy dorohami:
zakryczuc, kliknuc wam „Pomay Boch" za horami;
Pomahay Boch kozaczenkom,
sztob odkryknuli da z wjaporalow Lwajzenkom.

Доладу не розбереш становища. Видко тільки, що ляхи кудись ідуть і кричать козакам: „помагай Бог!" Це привітання може мати тут значіння звичайної формули прощання, як от „бувай адоров", або що, але не справжнього бажання божої помочи од прихильних ляхів; що між ними й козаками прихильности не було, видно з того, що пісня зараз же бажає, щоб козаки відповіли ляхам кулями з самопалів.

Я вже згадував, що польське військо ходило тоді по Україні, каряючи повстанців. Але саме в той-же час король Ян-Казимир засварив ся з коронним маршалом Юрієм Любомирським, дійшло до військової справи, і король звелів польському військовому пертати ся з України в Польщу¹⁾. Таким чином саме в той час, про який говорить, на мою думку, наша пісня, „ляхи" справді йшли в України і козаки справді могли мати бажання послати їм навадогінці кілька добрих куль з самопалів.

Таким робом варіант проф. Перетца безперечно говорить про гетьмана Петра Дорошенка і брацлавського Дрозденка, а всі інші подробиці, що маємо в пісні, не супере-

¹⁾ Костомаровъ, Руина, 84.

чуть тому, щоб пристосувати її до боротьби трьох претендентів на гетьманство, боротьби, що відбула ся 1665 року і скінчила ся Дорошенковою перевагою.

Нам лишаєть ся ще поглянути на літературну історію нашої пісні.

Найдавніший її варіант маємо в рукопису 1718 року. Форма цього варіанту не є формою українських народніх пісень і більше наближаєть ся до форми писаної поезії¹⁾. Маємо варіант не з народніх уст, а в рукопису, з збірки віршованих річей безперечно писаної, а не устної літератури. Усе це дає нам підстави думати, що початковий текст цього твору склав ся серед письменних людей, а не серед народніх мас. Але 1718 року ці вірші вже положено було на голос, їх уже співано. Ми маємо право сказати це не через те тільки, що збірка, звідки їх знаємо, є збіркою річей, здебільшого положених на ноги, а також і через те, що в тексті стоїть там не „Дрозденко“, а „Drohozdenko“ — така форма могла появити ся тільки через співання.

Та у всякому разі варіант цей в устах співців до нас не дійшов, до нашого часу дожила ця пісня в пнішій редакції — у тій, яку ми знаємо з книги Максимовича.

Що цей варіант був наприкінці XVIII в. популярний — на це ми маємо свідчення у Котляревського: пісня про Сагайдачного згадуєть ся вже в першому виданні „Енеїди“ (у III пісні), а що це була саме наша пісня, видно з двох пізніших згадок Котляревського у IV та VI піснях поеми²⁾. Одначе згадки Котляревського не дають нам мате-

¹⁾ Уже як ця стаття друкувала ся, автор одібрав од відомого знавця віршу академіка Ф. С. Корша листа, в якому високоповажаний академік теж щільком висловлюєть ся за те, що в ґрунті віршової форми нашої пісні положено польський вірш, трохи змінений під пером українського автора. Складаю на цьому місці мою найщирішу подяку Ф. С. Коршеви за його цінні уяги про цю справу.

²⁾ Описуючи троїанські співи, Котляревський каже:

Да сидя мядечки курили
І курникали пісеньки:
Козацькі гарні запорожські,
А які знали, то й московські

ріялу, щоб одповісти на питання: де саме була популярна ця пісня, — чи серед української інтелігенції, чи серед народу. Того-ж року, що й збірка Максимовича з нашою піснею (1827), І. Кулжинський видав свою „Малоросійську деревню“ і там розкажує, що він не міг досягти того, щоб йому заспівали на селі пісню про Сагайдачного¹⁾.

Коли ми поглянемо на відомі нам варіанти Максимовичевої пісні, то побачимо, що всіх їх три: два у Чубинського²⁾ та один у Головацького.

Під першим варіантом Чубинського зазначено: „Изъ Рук. сборн. П. А. Кулиша“. Чи записав цю пісню Куліш з народніх уст, чи просто виписав до свого зшитку звідкілься — невідомо. У першому томі „Трудовъ“ Чубинського надруковано ще матеріал з тієї ж рукописної збірки Куліша — все це речі зовсім не народні, вірші релігійного змісту³⁾. Може бути, що й пісня про Дорошенка та Сагайдачного не єсть записом з народніх уст. До того ж Кулішів варіант є властиво те самісіпке, що й варіант Максимовича — переміщено тільки три слова⁴⁾. Другий варіант Чубинського підписано: „Новицкій“. У передмові до I тому

Вигадували бріденьки.

Про Сагайдачного співали...

(Див. видання 1798 р., част. III, стор. 4, строфи 2—3).

В нишому місці:

Щекул Пренестський коваленко
В Латію з віськом так же пхавсь;
Так Сагайдачний з Дорошенком
Козацьким віськом величавсь.

(Видання 1809 р., част. IV, стор. 43).

Нарешті в VI частині, строфа 4:

Ось як богниъ я укараю:
Пошлю вас в Запорожську Січ;
Там ваших каверз не вважають,
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч.

¹⁾ Що правда — він прохав про це дівчат, і вони вимовляли нїби тим, що це не дівочка пісня. (Див. „Малоросс. деревня“, 121—122). Але ж відомо, що дівчата співають і не самих дівочьких пісень.

²⁾ Труды, V, 958—959, № 45.

³⁾ Див. стор. 163—166, 172, 176—181.

⁴⁾ У рядку 7-му замість „Веде“ стоїть „Військо“, у 19-му замість „мою“ — „тютюн“, у 27-му зам. „потягнем“ — „закурим“.

„Трудовъ“ читаємо про І. Новицького: „імъ-же сообщено въ распоряженіе экспедиціи болѣе 3,000 пѣсенъ (считая въ томъ числѣ и варіанти), собранихъ имъ и доставленнхъ ему разными лицами“¹⁾. Знову цілком невідомо ні хто, ні від кого записав варіант. А тим часом текст його — знов таки це текст Максимовича з двома маленькими відміннями, тільки що спереду припулено до його зовсім механічно новий початок²⁾.

Усе це примушує думати, що обидва варіанти Чубинського просто йдуть од друкованого Максимовичевого тексту: у Куліша цей текст трохи поправлений, у Новицького — поцсований.

Найдалі від Максимовича стоїть варіант Головацького. Ось він:

Ой на горі жєнці жнуть,
А по під горою, по під зеленою
Козаки йдуть.

Поперед пан Хоронжий ідет,
Чорним кониченьком, чорним вороненьким,
Сильной, дужой.

По середині Кисильо пан ідет,
Чорним кониченьком, чорним вороненьким,
Сильной, дужой.

А на ваді Сагайдачний ідет,
Що проміняв жонку за тютюн за люльку,
Злий, небачний.

¹⁾ Чубинський, Труды, I, Предисл., XV.

²⁾ Рядок 3-й так: „Та по-під крутою“, ряд. 9-й зам. „По середині“ — „А за ним іде“. Початок же припулено такий:

Ой по горі та дубина,
А в долині та ліщина,
Ой там моя мила конопельки брала,
Заблудила.

Ой на горі да жєнці жнуть,
А в долині косарі жнуть,
А по-під горою і т. д.

Далі все так, як у Максимовича, окріче згаданого. Не трудно побачити, що додані рядки (які йх тут підкреслено) зовсім механічно прицеплені з початку пісні, змістом до неї не тулють ся, ламають, калічать її форму і дають такі недобрі вислови, як „косарі жнуть“.

„Ах верни ся, Сагайдачний,
Ах, верни ся, алий, небачний,
Возьми собі жонку, верни мені люльку,
Неадобачний“.

„Мені твоя жонка не ладит ся
Козак у дорозі,
При дорозі люлька
Знадобит ся.

Як хто в лісі обізваєт ся,
Я викрешу вогню,
Люльку закурю,
Не журю ся“ ¹⁾.

Варіант дуже поцесований і що до змісту, і що до форми віршової, і що до мови: поклятієно слова (небачний, неадобачний), двом прикметникам на дано московську форму (сильної, дужой), утулено двічі „ах“, чуже українській народній поезії. Усе це вкупі показує, що пісню взято не з народніх уст, а виписано з якого рукопису або принаймні перенято від письменного чоловіка. Відомо ж, що в Головацького багато є взятого з рукописів або від письменних людей, — мабуть і цей варіант саме такої породи.

До цього всього треба додати, що й Максимович, перший друкуючи цю пісню, нічого не каже про те, звідки він її взяв.

Таким робом, поки що не маємо доводів того, що пісня ця поширена була серед народніх мас, хоч її маршовий ритм натякає, що вона могла вживати ся серед козацтва.

Я вже казав, що ми не маємо ні одного варіанту тексту того типу, що знайшов у рукопису проф. Пететц. Варіант же Максимовича дуже відрізняєть ся від рукописного тим, що він викидає зовсім другу половину пісні, викидає Дрозденка, а сагайдачника робить Сагайдачного і замісто згадки про триста згублених козаків становить гумористичну історію з проміяною жінкою.

Історію цю причеплено до пісні зовсім механічно і з її змістом власне нічим не з'язано. Епізод цей так дуже ви-

¹⁾ Головацькій, Народних піснї галицької п угорської Русї, I, 26, № 21.

ростає, що бере чотирі куплети з семи і заслоняє собою все инше в пісні. Таким робом пісня втрачає ту єдність героя і акції, які такі характерні для народньої пісні.

Змістом своїм історія з проміяною жінкою нагадує нам усікі мандровані сюжети, що раз-у-раз вештають ся з писаної літератури до усної народньої і навпаки, хоч ми й не можемо показати паралелів до цієї теми ¹⁾. Тонем своїм ця історія найбільше підходить до наших старих гумористичних віршів, витвору бурсацько-бакалярської музи, що так добре вмля виставляти в гумористичному вбранні найповажніші особи й події. Може бути, що й склав ся цей епізод саме в тих гуртах, де компоували ся ті вірші. Якого Сагайдачного розумів тут автор чи автори епізоду, — трудно сказати. Може бути, що кружляв у нас тоді анекдот про якогось иншого Сагайдачного, що міняв піби то жінку, може автор епізоду розумів і гетьмана Петра Конашевнича. Як що цей варіант пісні виробляв ся десь у XVIII-му віці ²⁾, коли жива пам'ять про гетьманів Сагайдачного й Дорошенка вже зникла, — дуже легко могло стати ся, що якийсь вихованець мандрованої бакалярської музи, доточуючи до пісні сміховищу про проміяну жінку, думав, що мова тут про гетьмана Конашевнича ³⁾. Та як би там не було, у всякому разі в епізоді цьому нема нічого історичного і до

¹⁾ Коли не рахувати таких далеких, як історія з проданою жінкою в казках на тему: краще біду зазнати замолоду, ніж на старість (літературу теми див. у моску „Отзиви о сочиненіи А. П. Малініи: „Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору“... Отд. оттискъ изъ „Отчета о первомъ присужденіи премій им. П. В. Гоголя“ Академіи Наук, стор. 40) або історія з „Тисяча й однієї ночі“ про Алі-Нур ед-Діна і прекрасну Маріям (див. німецьке видання М. Генліга, т. XV, стор. 5 і далі).

²⁾ Рукописний варіант 1713 р. кострубатий і важкий формою, варіант типу Максимовича вже легенький і вишліхтувачий, — значить він кізніший результат пробування пісні проміж людьми.

³⁾ По всіх літературах можна знайти багато прикладів того, як письменники, беручи теми з минулого життя, зводили до купи людей, що жили зовсім це в один час. Щоб не зоставати ся без прикладу з українського письменства, нагадаю, як Костомаров у своєму „Саві Чалому“ заставляє цього гайдамаку XVIII в. розмовляти з Остришицею, що жив у XVII в. „Въ февралѣ 1838 г.“ — каже Костомаров у своїй автобіографіі, — „я.. въ теченіе трехъ недѣль сотворилъ „Саву Ча-

справжнього гетьмана Сагайдачного він так саме притуляється ся, як і до кожного пшшого.

Зводячи докупи все сказане, можливо про нашу пісню думати так:

Форма П показує, що складено пісню не серед народніх мас, а виїшла вона з під пера письменного чоловіка. Чи вона з гурту цих письменних людей перешла потім до широкого вживання народнього, — ми не знаємо. Одначе все ж вона припала до вподоби досить великому колови людей, співала ся серед його довго і дожила до нашого часу. Найближчим до початкової редакції П треба вважати текст во згаданого рукопису 1718-го року. Він показує, що пісня ця говорить про гетьмана Петра Дорошенка і його конкурента в справі добування гетьманства — Дрозденка, то б то — про події 1665 р. Треба думати, що й складено ця віршувана пісня десь скоро після цих подій, коли ще всі їх пам'ятали. Мабуть уже геть пізніше, десь у XVIII в., як події ці затерли ся в живій пам'яті людській і ймення та нитки первісної редакції перестали вже бути зрозумілими співцям, — одишла друга половина пісні і замість неї притулив ся гумористичний епізод про якогось Сагайдачного, що проміняв жінку. Епізод цей одначе нічим не стосується до вславленого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

1907

лого", взявши содержание изъ известной народной пѣсни, но сдѣлавъ большую историческую ошибку, произвольно отнесши событіе, воспоминаемое въ этой пѣснѣ, къ первой половинѣ XVII в." (Литературное наследство, 31). І в наш час відомий драматург Карпенко-Карий історію з Бондарівною і папом Канювським перекинув з XVIII в. аж на початок повстання Богдана Хмельницького.

Нові матеріали до біографії Костомарова.

Написав Олександр Грушевський.

В петербурзькій місячнику „Былое“ в книжці за серпень надруковано нові матеріали під заголовком: „Признання П. И. Костомарова въ III Огдѣленіи“¹⁾. Матеріали ці мають певне значіння не тільки для біографії самого Костомарова, але й для загальної характеристики течій і напрямів тодішньої київської української інтелігенції. Правда, треба признатись, що саме походження отсих матеріалів кидає на їх певну тїнь підозрінь: досить тільки згадати, в яких умовах написана ся відповідь Костомарова і яким важким тягаром впало несподіване нещасте на плечі молодого вченого. Се відбило ся на товї сієї відповіді. Розбираючи її критично, легко зазначити певну тенденцію доказати, що ніякого товариства чи гуртка не було в дійсности, а коли і являла ся про се гадка, то лише у одного Гулака, та й остільки не глибока і поверхова, що про неї нема чого багато говорити. Ся тенденція, дійсно, дає себе відчувати в відповіді Костомарова, але по за тим лишаєть ся певне число фактичних вказівок, які, доповняючи наші відомости про культурні течії того часу, кидають світло на певні сторони тодішнього життя.

¹⁾ В тій же часини надруковано в 1906 р. під заголовком „Ізъ исторіи общества св. Кирилла и Мефодія“ також дуже цікаві матеріали (№ 2, сс. 65 — 67).

З отсех фактичних вказівок я виберу на сей раз ті, що кидають сьвітло на славянські інтереси українського суспільства; тому сю зачепали поверхово чи більш глибоко і ранійше деякі вчені, але звичайно в певнім звязку з подібними течіями в російськїм суспільстві і через те місцеві спеціально-українські прикмети втрачували своє значінне, відходили на другий плян. А між тим ої місцеві спеціально-українські прикмети мають велике значінне в вясненню походження українського славянофільства.

Між членами Кирило-Методіївського гуртка діяльно і самостійно займали ся науковимп питаннями в сфери славістики два: Гулак ¹⁾ та Костомаров, перший з Дерита, другий — з Харкова, з двух цілком відмінних кутків, відмінних осередків культурного і наукового життя. Серед яких умов виникли у Гулака симпатії до славянетва — ми власнино не знаємо. Не знаємо також, чому приписати інтерес Гулака до славістики, чи впливу певної людини, чи самостійному ознайомленню з науковою літературою славістики. В Київї Гулак займав ся науковимп розвідками в сфері славістики і результатом сих його самостійних занять зявила ся наукова праця — „Юридическій бытъ Поморскихъ Славянъ“; задумана ся праця досить широко і в тодішній молодій ще та небогатій славістичї вона була б гарним придбаннем. Вула б — але книжка, цілком приготована до друку, не була видана через нещасте 1847 р.

Більше ми знаємо про розвиток славянофільства у Костомарова. Сей молодий вчений на пять років старший Гулака, перейшов в Київ в цілком вже вироблешим науковим сьвітоглядом, яснимп науковимп завданнями і яснимп симпатіямп до певних тем з минулого життя рідного краю. І славянські симпатії припис Костомаров вже вироблешимп і готовимп до Київа з Харкова.

Для вироблешня українського славянофільства Харків мав деякі спеціально-вигідні умови. Перший університет в південній Росії, де було досить виходців — славян, він мав числити на певний контингент місцевих студентів-славян, а може бути і на певне число студентів-славян

¹⁾ Новійша біографія Гулака написана Семевським — в виданню „Галерея Шлиссельбургскихъ узниковъ“ I (1907 р).

закордонних. На се було звернено увагу при самім закладанню харківського університета, хоч і не вповні було переведено в життя. Але все ж таки — навколо було багато ще відгомінів славянського життя і побуту, в сих славянських оселях в Слобожанщині та Новоросії заховали ся ще і остяжки рідної славянської мови, пісні та звичаїв, і місцевому збирачу-етнографу між українським матеріалом попадали ся під руку і відгоміння сербської пісні і навики на спеціальні прикмети південно-славянського життя.

Легко зрозуміти, що серед таких обставин в місцевій українській інтелігенції швидко, ніж де инде, мусили прокинутись певні славянські симпатії. Збуджуєть ся і росте цікавість до минулих часів славянського життя, до сегочасного славянського побуту, до славянських літератур. Корсун згадував, як вони колись з Костомаровим зачитували ся кримськими сонетами Міцкевича і як Костомаров навіть переписав їх у свій зшиток; Костомаров дещо і перекладав з польських віршам. Більш уваги звертала на себе чеська література в зв'язку з тим зрістом самосвідомости національної, який проявив ся у чехів в початку XIX в. З Краледворського рукопису уривки перекладають віршамі Костомаров і Метлицький, а Срезневський — ще поки славист-аматор, не фахівець — починає науково студіювати і перекладати сей твір. З Коляра і Челяковського також перекладають Метлицький і Корсун; остачивий в дуже цікавими примітками, де висловлює свої погляди на славянське єднання.

Се перша стадія українського славянофільства: цікавість до історії, етнографії та сегочасних літератур славянських, студіювання та переклади. Мало людей перейшло від того до самостійної наукової праці в сфері славистики, але і таке славянофільство кладе певну ознаку на харківський гурток українських письменників молодшої генерації.

Характерним та цікавим доповненням сих безпосередніх симпатій до славянства являєть ся ідея славянського споріднення. Ціле славянське плем'я зв'язане між собою братерськими зв'язками, походять з одного спільного кореня і в своїм сегочаснім побуті має дуже багато спільного. Де хто зв'язує з сим також і дуже різке підкреслення цієї братерської спільности та єднання поруч з піднесенням

основної різниці між своїм славянським та чужим не-славянським, германським. І відгомін таких поглядів на славянське братерство і славянське споріднення ми знов знаходимо у харківських письменників українців — в віршах Метлицького, в примітках Корсупа до перекладів з чеського, в етнографічних паралелях Срезневського — в його збірничку „Словацкія пѣсни“. Всюди дає себе відчувати нове розуміння ідеї славянського споріднення, славянського братерства, хоч і без відтінку ворожнечи до не-славянського, чужого, германського або що.

Таким чином і безпосередні симпатії в відносинах до славянства і цікавість до славянських літератур і певне зацікавлення сучасним славянським побутом — ми вон се знаходимо у українських письменників харківського гуртка. Лишається ще звернути увагу на один відтінок, який так яскраво дає себе почувати в славянофільським напрямку російської суспільности. Я назвав би се політичним славянофільством. Справа в тім, що національна культура славянських племен Балканського півострова розвивала ся в тісній стпчности з візантійською культурою, в сфері її впливів. Удїляючи сербам і болгарам свої культурні здобутки, візантійські „ромеї“ ніколи не забували зайвий раз підкреслити свою культурну вишність та дорікнути славянам за їх некультурність та неосвіченість: робили се і візантійські патріархи і візантійські імператори і різні вищі і низші урядники. Розуміється, се обурювало та ображало славян і через те виробляється і яркою надією стає мати нарешті власну славянську державу, власного славянського царя і власного славянського патріарха. В часи розцвіту ся надія стає більш близькою до осягнення і здійснення, в часи занепаду та безсилля — більш далекою мрією, але вона завше живе, живе глибоко в серці. Майже в переддень Косова, під час розцвіту — в панування Іоанна-Александра Болгарського і Стефана Душана Сербського — ми бачимо мов остання fortissimo цієї славянської надії, остільки близької до здійснення, що її володарі славянські приймають візантійські титули, заявляють про повну незалежність і сподіваються повного забезпечення своєї власти. Як відомо, славянам не довело ся скласти власних держав і цієї надії, як здавало ся, остільки близької до здійснення — переходять в будучність,

то більш близьку, то потім — більш далеку. Треба було чекати помічника, що виведе славянські племена з сумного стану занепаду і дасть їм можливість утворити власні славянські держави, власні славянські культури. Як до інших народів приходить черга боротьби з турками, на ці народи звертають ся і надії славянської людности Балканського півострова: була се угорська держава, польська і нарешті — московська. Від них сподівають ся певної помочи, щоб вигнати турків, реставрувати старі славянські держави і знов почати самостійну культурну та державну працю. І чим гірше жило ся тепер, тим більш яскраві і ясні надії покладали ся на будучність. Останнею в сій черзі держав була московська, до неї відносили даві пророцтва про північний народ, про *Северні Русь* — русий рід, з якого зробили потім руський рід, від неї чекали помочи, щоб почати знов самостійне культурне і державне життя.

Але коли ці славянські надії мали на увазі лише поміч далекого північної держави, щоб знов закласти огнище самостійного культурного життя, там, на півночі розуміли се цілком инакше. Замість далекого, яскравого, напів легендарного, напів ідеального царства розуміли се як просте, негачне прилученне славянства до московської держави або до петербурзької імперії, в їх спеціальними умовами державного і політичного життя. Надія і мрія ставала реальністю, але багато при тім втрачувала. Досить релефно всловив сї гадки московського славянофілства Вадим Пассек, коли на відгаді Срезневського в велику славянську подорож, загадав про будучий розцвіт славянського життя, коли „все, въ чемъ сохранилась капля славянской крови, „все будетъ чувствовать однимъ чувствомъ, думать одну думу, идти всей массой и силой къ одной цѣли, руководимой однимъ Русскимъ царемъ“.

Ми бачили, таким чином, три головні моменти в розвітку славянофілства: первістний науковий і літературний інтерес; далі — розцвіт ідеї славянського єднання та братерства; нарешті політичні тенденції московського славянофілства. Коли для перших двох моментів ми маємо певні паралелі в діяльності і поглядах українських письменників, то для політичного славянофілства, як його розуміли на півночі, ми не заходимо на півдні в якихъ симпатій, або співчуття. Замість прилу-

чення славянства до існуючої вже петербурзької імперії, ми знаходимо у членів Кирило-Методіївського гуртка цілком пильно розуміння будучого стану славянських племен. Кожен славянський народ має становити зовсім самостійну автономну одиницю з самостійною національною культурою. Приймаючи, що „духовное и политическое соединеніе славянъ есть истинное ихъ назначеніе, къ которому они должны стремиться“, ці українські славянофіли Кирило-Методіївського гуртка зараз же підкреслюють, що „вступающія въ союзъ отдаленнѣя племена являютя равными членами съ сохраненіемъ своей самостоятельности... такъ чтобы каждый народъ составлялъ особую Рѣчь-Посполитую и управлялся не слитно съ другимъ, такъ чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, свою литературу, свое общественное устройство“... Тут, в цій програмі (вона дійшла до нас в російській редакції) ще не вимовлено голосно назви тієї форми державного ладу, при якій 8—9 автономних славянських одиниць могли б жити разом, поруч себе, не втручаючись в чуже життя та не гальмуючи чужого розвітку; це слово було вимовлено потім — федерація. Легко бачити, яка велика різниця між політичними мріями цих українських славянофілів Кирило-Методіївського гуртка і більш реальними поглядами московських славянофілів політичного напрямку.

Далі, політичне московське славянофілство вважало можливим прилучення славянства до російської імперії в її теперішньому стані, з її спеціальними прикметами державного і культурного життя. В програмі Кирило-Методіївського гуртка знову ясно і виразно піднесена негайна потреба основних реформ, щоб суспільне життя будучої славянської федерації засновалося на принципі — „всеобщее равенство и свобода и никакія различія сословій“ — висловлюючись словами програми. Таким чином це було різким осудом тодішньому суспільному ляду, з кріпостним правом передовсім. Більш загальні уваги про віру Христову, яка має бути „основаніємъ законодательства и общественного порядка“ або що „управленіе, законодательство, право собственности и правосвѣщеніе у всѣхъ славянъ должно основываться на святой религіи Господа нашего Иисуса Христа“ — ці загальні уваги про далекий моральний ідеал не можуть заслонювати для нас сей реальний засуд темним сторонам тодішнього

суспільного російського ладу. Не всі однаково почували гостре обурення супротив кріпостного права наприклад; була ся різниця також і між членами Кирило-Мет. гуртка. Цікаво зауважити, що на допиті питали Гулака про оден уривок з його праці про поморських славянъ, де підкреслено було важке становище невільників славян та великі розміри ганебного торгу невільниками; слідчі допитували ся у нього: „почему вы... старались показать положение „рабовъ въ древней Россіи въ самомъ ужасномъ видѣ?“ Але все ж таки Костомаров і Гулак були синами дідичів, Куліш був з заможної козацької родини, і всю гостроту безпосереднього обурення супротив кріпацтва висловив в сїм гуртку — великий поет України, сам селянин з походження.

Сї дві головні прикмети — федеративний устрій та представлення про негайну потребу основних реформ — різко відрізняють українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка від московських славянофілів. Для більш повного вияснення умов, серед яких склало ся се українське славянофілство, треба звернути увагу на слїдуючі факти.

Властиво ми дуже небогато маємо з автентичних паперів Кирило-Мет. гуртка, з листування членів, з програм та статутів. Того, що прибуло останніми часами, не дуже багато, хоч в дечим се і поповнює наші відомости. Що не раз кидало ся в вічі при читанню та студіюванню програм Кирило-Мет. гуртка — се велика близькість його творів до ідей та обравів святого Письма. І не тільки сї постійні заяви, що євангельські норми мають лягти въ основу пського будучого життя славянського союзу, що кожний славянин повинен „свои дѣйствія соображать съ євангельскими правилами любви, кротости и терпѣнія“, що все, що не згожуєть ся з євангельскою етікою — має вважатись іморальним чи „безбожним“; близькість до Святого Письма дає себе почувати в образах і виразах, уяятих з сього багатого джерела; дає себе почувати і в офіціальних — так сказати — паперах і в приватнім листуванні членів між собою. І коли читаєшь, як, наприклад, ціле славянство має „вмѣстѣ братскою семьею принять живое участіе въ движущейся сферѣ образованности челоувѣчества, дабы явиться предъ судією съ незарытымъ въ землю талантомъ“ — мимоволі згадуєшь тои, вирази і образи творів і памфлетів містичної

і пієтистичної течії в житті російського суспільства з початку XIX в. Вплив цієї літератури відбився і своїми улюбленими ідеями і своїм звичайним тоном і виразами на писаннях і листах творців Кирило-Мет. гуртка.

Остання моя увага — се містичне значіння, яке надається в сих надіях і мріях — культурному осередку українського народу — Київу. Ось цікавий уступ — „когда всё славянские народы воспрянутъ отъ дремоты своей, прекратятъ пагубныя раздѣленія, угаснетъ всякая семейная ненависть, сильные обнимуть слабыхъ, свободные, брато-родные, согрѣтые любовію ко Христу, единому царю и учителю, соберутся славяне съ береговъ Волги, Дуная, Вислы, Ильменя, съ морей Адриатическаго и Камчатскаго, въ Кіевъ, градъ великій, столицу славянскаго племени, воспоютъ гимнь Богу на всѣхъ языкахъ своихъ и представителя всѣхъ племенъ, воскресшихъ пѣтъ настоящаго униженія, „освобожденныхъ отъ чуждыхъ цѣпей, воссядутъ на горахъ сихъ, загремить вѣчевой колоколь у св. Софіи... Вотъ судьба нашего племени, его будущая исторія, связанная тѣсно съ Киевомъ, и оттого-то твою душу наполняетъ чувство таинственно-святое и вмѣстѣ съ тѣмъ сладостное, какъ надежда, и вмѣстѣ томительное, какъ долгое ожиданіе. Вѣрь мнѣ, это будетъ, будетъ, будетъ! Ты странникъ въ Кіевѣ и предчувствуешь будущее возрожденіе звуковъ своихъ — крови своей, и всякій славянинъ, кто ни прибудетъ въ Кіевъ, тоже чувствуетъ: ибо адѣсь поднимается завѣса тайны и явится неизвѣстное“¹⁾.

Київ, дійсно, дуже багато бачив і пережив на своїм віку: про се нераз згадували українські письменники; Метлицький каже з сумними спогадами —

у Київї всьому, всьому вачало:
та і старий, старий же він козак!

Важачи дати в віршах короткий огляд головних моментів історії українського народу, Костомаров починає з часів розцвіту Київя, далеких та яскравих —

¹⁾ Былое, 1907, VIII. с. 200—201.

було колись — між всіма городами
старий наш город Київ чепурився...

Він мав певні моменти занепаду і яскравого розцвіту, але завжди був осередком культурного українського життя. Він захоплював своєю старовиною та загадками про далеке минуле, зачаровував відгомінами минулого життя. Ось, наприклад, Максимович — ботанік-фахівець, хоч з міцними й глибокими симпатіями до літератури: він переходить до Києва, але завжди згадує Москву; він почуває себе поки що в Києві чужинцем, але його зараз захоплює старовина сього многовікового міста, спомини далеких часів, відгомін минулого життя: і давні київські видання, що нагадують культурне життя сього історичного міста, знахідки в князівських часів, останки давньої будівлі, нарешті — самі околиці Києва — „и зеленіють по горахъ, еще въ полной силѣ, „огромные многовѣковые дубы... безотвѣтныя они свидѣтели о „долгой жизни монастыря; но подъ ихъ сѣнью, подъ шумомъ ихъ листьевъ живѣе воображается почти забытая старина этого достопамятнаго мѣста“... Так захоплював Київ своєю старовиною, своїми спогадами і відгомінами булого ¹⁾).

Для пильних, чужих, далеких свідків місцевого українського життя в Києвом впливала ся спеціальна місія для славянського життя. Хомяков писав, що „Кієвъ можетъ „дѣйствовать въ многихъ отношеніяхъ сильнѣе Петербурга „и Москвы. Онъ городъ пограничный между двумя стихіями, двумя просвѣщеніями“. Тютчев казав, що велике славянське непорозуміння між Росією і Польщею має бути порішене

не въ Петербургѣ и въ Москвѣ,
а въ Кіевѣ и Царѣградѣ,

і пильні також підносили се всеславянське значіння Києва ²⁾).

І знов у українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка, де так багато переплітало ся ріжних течій та напрямів, де сполучали ся разом погляди і напрямки — політичні, національні, нарешті релігійно-містичні, де все се разом клало ся в основу вироблення нових ідеалів, — ми зустрічаємо ся в

¹⁾ Див в моїй статі „М. А. Максимовичъ“ с. 25—26.

²⁾ Напр., у Пипіна — „Історія р. етнографія“, III, с. 258.

характеристичним поглядом на Київ. Осередок минулого життя українського народу, для одних; культурний центр нового українського відродження для інших; всеславянське місто з спеціальною місією для будучого — для третіх, Київ — став в мріях українських славянофілів Кирило-Метод. гуртка ніби столицею та осередком будучого славянського союзу в ті далекі будучі часи, коли неясний ідеал стане дійсністю і нове життя буде засноване виключно на принципах широго братерського аднання і любови.

Причинки до української діалектології.

Написав В. Тимченко.

I. Властивости говірки м. Борзни.

Борзна, повітове місто Чернігівської губ., стоїть в куті, що творять залізниця Лівано-Роменська та Києво-Воронізька, перехрещуючись у Бахмачі; від першої 12 верст, від другої — 15. Бувши далеко від торговельних шляхів і майже не маючи промисловости, Борзна показує ся затинним провінціальним містечком на 12 тисяч людности. Мешканці здебільшого козак і поспільство, трохи купецтва, урядників та кілька дідичів.

Мова борзненських тубільців своїми властивостями належить до так званого північно-українського, чи поліського діалекту, але має ся під дужим впливом південно-українського, чи, як звуть його в Борзні, степового. Вплив цей дасть ся пояснити з одного боку тим, що Борзна стоїть майже на кресах тих двох діалектів, з другого тим, що саме під Борзною (напр. передмістя Кіношівка чи Куношівка) є переселці з Полтавщини (колишні крпаки), потім того частина міської людности (козацтво, купецтво, міщанство і дрібні урядники) говорить „степовою“ мовою; опріч того певний вплив на

місцьову говірку має українська пісня, що в своїх словах дуже мало відбиває властивості борзеньської мови.

Говірку записано від 13-літньої неписьменної дівчини і перевірено мовою кількох неписьмених дорослих селян.

I. Голосівки:

А первісне і а з ъ в сполученнях *ъ ъ к'ъ х'ъ-жа, ча, ша* брениць, як а:

ба'ба, ша'пка, ша'пель, жа'ба, лежа'ть, крича'ть, час і т. д., але *шевля*, (давн. в. н. *salveis*, з лат. *salvia*).

Ст.-сл. *А* звичайно відповідає звук *я* (ја), а після *ж, ч, ш* в коренях слів а:

сьвя'то, на в'язях, дов'я'ть, ход'ять, роб'лять, ща'сьце, поча'в, часьць, але в *З* особі мн. часівників, а також в суф. речивників сер. роду (*А-Т*) чути *я*: *леж'ять, беж'ять, мовч'ять, трещ'ять*; *курч'я, лош'я*, але гледать. *Я* первісне (*И*) брениць звичайно, як *я* (ја), напр. *я'блуко, я'года*, але загально-українсько ненаголошене *я* (з *И* і *А*) незалежно від його походження на початку слів і після голосівки в середині брениць як *є* (je):

*єки, єйце, пєсе, зєсьць*¹⁾, також заховусь *Євдѡха* (*Евдохіа* півд. укр. *Людѡха*).

Давньому *є*, як наголошеному, так і ненаголошеному в відкритих складах відповідає тверде, досить виразне *є*:

менѡ, мені', рєшетѡ, чечевіпя, двє'ри наєтежї, зрїдка в наслідок гармонійної асиміляції чути, замість *є* — *а*, напр. *Гарасїм*.

¹⁾ Форма *зєсьць* загально українська і певно утворилась аналогічно до слів на *-єць*, як це й видно по скієних відмінках: *зайця, зайцю* і т. д.

В закритих складах давньому *є* відповідає *і* (і), а після шиплячих діфтонг *иє*:

з'їлє, пір'їє, пір, с'їм, в'їєс'їм, кор'їнне шм'єсьць.

В окремих словах помітно такі відмінн давнього *є*:

є = а: часнік, рамінь.

є = і: пір'о, п'ра.

є = о після *ж, ч, ш, ш*: жо'рна, чоловік, ночовать, пшон'о, шок'а, але шест'ї.

є = у м'ачуха (через поср. ф. м'ачоха).

Увага. На місці ст. сл. *льня, сльза-льон, сльоз'а.*

Давнє сполучення *и-є* відбивася в істоті *є* є подвійним попередньої шелестівки (але не групи шелестівок), опріч губних і *р*:

з'їлє, кор'їнє, пір'їє, здор'ов'їє; щас'їє.

На місці давн. *ѣ* в складах ненаголошених, по губних і плавних, чути *є*, а в складах наголошених і в інших випадках *і* (і), а в кінцівках ном.-акуз. речівників, як діфтонг *їє*:

ведр'о, хлєв'ї, хлєб'ї, лєт'їв'ї, лєт'їють, трєщ'їть, сєд'їти, сєд'їуха, але в'їдра, хл'єв, хр'їн (г. хр'їну), хл'єб, д'їрка, Чєрн'їго'в. Н'їжєн; с'їд'їо, ц'їна, в'їд'їсьль, також в часівн. недокоп.: стр'їбать, заш'їт'їть, і в слові м'їр'їшник; г'їсьц'їє, к'їсьц'їє, комар'їє.

Первісні *и* і *є* злились в звукі середньому між укр. *и* і *є*, при тому залежно від інтонації, то виразнійше чути *є*, то глухіше, ближче до *и*, в ном. одн. прикметників чути майже *и*, але у мнж. майже *є*, умовно можна виразити цей звук на взір *и'*:

шм'я, свят'и' (святі), добр'и', худ'и', три', три'цять, три'чі, крап'и'ва, до осон'и', до матєри', козак'и', жи'то, дит'и'на, болять гр'уди', сєд'и'ть, зди'р'ать, ум'їр'ать, ри'б'и', зм'їа, сп'и', сп'и'м'о; н'и'х'т'о, ви'їшла, ви'їде, але пісьм'о.

Первісне *o* брениць в відкритих складах, як *o*, рідко *a* (в переднаголошених складах), напр. крапів'ва; часом під впливом гармонійної асиміляції чути на місці *o* — *a* або *y*:

багати, халіва, га'раче. Супрун, зузуля, але купувать.

В складах закритих наголошених *o* брениць здебільша, як діфтонг *іе*; в неоголошених, як закрите, близьке до *y*, *o* (*o'*):

двіер, дріет, сіск, зйерки°, віез, віел, пісо, нісч, рісет, пісет, тіск, хвіест, настільник, ріска, ріег, хвіертка, міест, бісб, скрієзь, гіельєн°, хвостівва, дорієг, відтієль, теж жієнка [з *o* секундарного (з *є*) але жо'ноч], Черніго'в. Але після *з*, *к* чути майже *і*: гість, кінь, кістка, гіркі, відк'ль, теж в назвуку їкна, їкон (вікна) в-ідтієль.

Окрім того спостережено в окремих випадках:

o = и: ти'льки, сти'льки.

o = o: кроль, ятро'вка, пойд'у, але нієде (з пієйде).

o = y: пуд, пр'бу.

Первісне *y* і *y* з *л* не переходить в *і*: гур'ок (ст. сл. ог'р'ць, п. укр. огі'рок), мабу'ть, каламу'тти, шу'ра.

Увага. Ст. сл. ки-уки відповідає он'ук, жіє. онука.

II. Шелестівки:

1. Губні *б*, *в*, *м*, *п* завжди тверді, напр.: ті'мје, д'єв'ят', черві'як, але в слові салти' *o* майже.

2. На місці первісного грубого *л* завжди чути тільки середис *і*: х'лощі, засті'ять, їзніть, але перед суф.-к-маєке *ль*: галька і (мення) Галька, жалько.

3. *Р* брениць здебільша твердо: цар, цар', б'ура, говор'у, з'ора, веч'ерать, веч'ера, але р'ама, бур'як, пор'ядок, р'яби.

4. Замість первісного *з* чути *дз* в слові дзвієн, дзвоніця.

5. Група *сьть* чути, як *сьць*: *гісьць*, *кісьць*, *масьць*, *сьціш*.

6. Група *ть-сь* брешить, як *цьць*: *берецьця*, *не-сєцьця*, *сшитасьця*.

7. Замість первісного *ј* після *м* подибуємо *нь*: *солоньяни*, *сімя*, *мясо*, *мяккі*, *вмяс*.

8. Замість первісного *ж* чути *з* в словах: *залѣн*, *залѣо*; *міз*, *зайворопок*, *озерѣд*. Замість *с—ш*: *дош.а*, *шкратити*, *шкура*, але *скло*, *скляни*. Замість укр. *дріжджі* чути *др'жчі*.

9. Первісне *з* випадає в словах: *де*, *тодѣ*, *їподѣ*.

10. Назвукове *в* рідко чути, говорять: *ўжши*, *окно-ікон*, *ікна*, *ўлій*, *іва*, *огонь*, але *гѣстри*.

Завважені властивості в zakresі морфології:

1. В речівниках. Датив речівників муж. р. кінчить ся на *у*: *сїну*, *коню*'.

В речівниках жіп. роду, що належать до давн. пнів на *і*, генітив: *осени*' . *памяти*, *міши*, *соли*, також в пнях на *р*: *матери*, але *тіп*, *крові*, *сповід*. Номінатив мн.: *груді*. *осі*, *кобєціє*.

В речівниках сер. р. пнів на ят. (*л-т*): ген. на-ти: *ягнїати*, *телїати*; дат. на-тї: *ягнїатї*, *телїатї*. Інструменталь реч. муж. і жіп. роду на *ж*, *ч*, *ш* кінчить ся на *ем-єю*: *поже'м*, *кошем*, *меже'ю*, *свіче'ю*.

Ном. мн. речівн. м. р. на *р-іє*; *кожар-кожар'іє*, *кобзар-кобзар'іє*.

Ген. мн. речівн. *вєсїлє-вєсїлє'ї*.

2. В прикметниках:

ном. одн. кінчить ся на *и*: *чѣрни*, *біли* і т. д. Ном. мн. на *и*: *чѣрни*', *біли*', *добри*', *чї'сти*', але *дубові*.

Дат. і лок. одн. прикм. ж. р.-на *і*: *чѣрні*, *білі*, *добрі*.

Двійні не чути, кажуть: *дві ноги*', *руки*'.

3. Деклінація займенників мало відрізняє ся від загально укр., спостережено такі форми: сей, той, сього, того і т. д., мой, та, мої, ти, тусі, теї, тусю; мн.: сі, сіх, сіми, мої, ті. Замість укр. котрий-котіри.

4. Часівник.

І ос. теп. ч.: їжджу, воджу, опджу, пушу, лежу, топчу, ношу, бігаю.

3-я ос. одн.: водити, носити, топче, бігас, летá.

І ос. мн.: водим, топчем, бігасм, беремо, сп'мо, несемо.

3-я ос. мн.: водять, носять, топчуть, бігають, летать, лежать, бежать.

Інфінітив на *ть, ти; цыця*: брати, стати, в'яти, охлянути; тягти, жовкнутн, гребти, регти, плести, гнисти, клясти, нац'ясти, ск'убти; снит'ацьця, брацьця.

Форми недоконані: вмерать, заперать, зберать, стреляють; впол'єкувати, стрібать, підперізуоцьця.

Замість *можв* часто кажуть *мо*.

Поданням знадібок вичерпують ся мої спостереження борзенської говірки. Між іншим мені хтіло ся довідатись, як би самі борзенці виразили свої діфтонги тими способами письма, що їм приступні. Для того я вибрав малописьмених хлопця та дівчину і попросив кілька слів щоб вони мені написали так, як вони говорять, а не так, як їх навчено в школі. Виявилось, що діфтонгів вони не завважали, збож не вміли їх виразити; в їх написанні відбивалась перша наголошена частина діфтонгу, напр. двыр, жынка. Взагалі ж пишучи по українськи діти дуже схильовали на засвоєні шкільні шаблони.

Не зайва б річ зробити кілька детальних спостережень над малописьменними укр. дітьми, як вони пишуть рідною мовою під впливом набутих в школі звичок в zakresі спорідненої мови, російської чи польської.

Може б отримані наслідки кинули світло на деякі спірні питання історичної діалектології.

II. Властивости говірки с. Пахутинець і с. Кременної Проскурівського пов., Подільської губ.

(По записах Серія Веселовського).

Говірка сіл Пахутинці, за 12 верстов від м. Черно-Острова, Кременна за 5 в. від м. Городка, майже однакова, деякі невеликі відміни при нагоді зазначуємо.

I. Голосівки:

А первісне і а з ґ в сполученнях гґ, кґ, хґ-жа, ча, ша брешить, як а: ра'ма, жа'ба, ча'с, ша'пка, лежа'ти.

Я первісне (ш) брешить звичайно, як я (ја і за), напр.: я'бко, я'года, я'гід, я'їце, якій, пояс, ш'я, дя'дько, кутя' (з кутія).

Ст. сл. ѡ звичайно відповідає звук л (ја, ѡа), а після ж, ч, ш, р-а: в'я'нути, стоя'т, спля'т, робля'т, гороблячий, тя'жко, дя'кувати, мя'со, мя'ти, сімня; жа'ти, ча'сто, ша'стя, лоша'; рад, радком. траста.

Окремі випадки:

я (ѡ)=1) і: де'віть, де'сіть; 2)=и: два'дцять; 3)=а в слові с'ва'то.

Давньому є в складах відкритих наголошених відповідає е, що в ненаголошених брешить близько до и, а в складах закритих і (і):

висе'лий, плане', решето, де, але, тиля засти'діти, теж чир'їда (ч'їда), мені' (м'їти); л'їка, л'їд (г. льоду), пир'їй, кисель, пер'їстень, восе'нь, жінк'ї, пі'їсть, куж'їль, хм'їль (г. хм'їлю), теж в відкритих: ч'їп'їць, по'їплю, але мед, ше'стеро, ше'стий.

В наслідок гармонійної асиміляції часом замість *є* чути *а*: Гарасім, Палажка.

Окремі випадки:

є-а: часнік.

є-о після *ж*, *ч*, *ш*: жо'лудь, пчола, чо'ло, пшоно, але плече', хрище'ний, шестя, меже'ю.

є-я: алозити, Явдоха.

є-ї: їм'у, їжак, їден, вісіля.

є-у (через посер. *о*): ма'чуха (Кр.), почувати (Кр.).

На місці ст. сл. *є-є*: шептати, оре'л, поже'м; -*ю*: льо'н, льо'ну; -*и*: відліга; -*я*: блиск.

Давньому *ѣ* відповідає *ї* (*і*):

їхати, хлїв, хлїви, відро, відря, цілі, хрін (г. хро́ну), піху́р, застрі'лти, лятати, сядло, цина, заплятати, застляти, сїножать; косарі', царі', шурі', купці', хлопці, на річцї, на стежцї, сцїптити, цїдити, але сидуха, смлїти, дїтина, сокіра, дюрá, дзюрка (пл. dziura, dziurka), цюзувати.

Давні *и* і *и* злилися в звуці *и*, грубшія від укр. *и*:

ви'йду, воли', зима, високій, озимина, крило, лисий, аби'-як, ци'ган, цибу'ля, лис, лисинця, вози'ти, пи'ти, вино, хитрий, хитру́н, ки'слий; ру́ки, но́ги, ги'нути, жи'то, блищинця; цви'сти, письмо, ги'кавка, запира́ти, вмира́ти, комедия, процесия, але ко́ля, парафія, публіка, ніхто.

Замість давнього еполучення *и-є* маємо *я* (яа): житя', знатя', шматя, лістя волосья, здоро́вля, зіля, вісіля.

Первісно *о* брєнить в закритих складах, як *і*:

чо́бит, я́гід, біг-ме, спасибі (з спасибі́), б'льше, бік, піст, пліт, зірка, возі'в, кріп, лія, ялівка, ніс, ніч, сіль, ріля (риля), гіркий, він, вікно, віл, кінь, вівця, вівці, теж в відкритих складах: кінєць і конєць, калок, візок.

Окремі випадки :

о-а: багáто, ганчáр, шкаралупá, але богáч, богáтний, холя́ва, горáзд, корáлі.

о-у: я́блуко, кáчур (їр.).

На місці давнього *к-о*: лоб, ло́ба, ло́бом, на ло́бі, рот, ро́та, блоха́, але слéзa (слéзa), г. слéз, рéдька - (рeд-к-к-м), лйжка (ст. сл. лж-нц-а).

Після шипличих на місці ст. сл. лж-ов, лж-оло, рж-ор : жóвтий (жж-тж), жóвна (жж-нж), жóлоб (жж-в-ж), чóрний (чрж-нж).

У з первісного *У* і *у* з *л* і *о* часом переходить в *і*: вогі́рок, фі́ра, дібро́ва, шкв́ра, царі́бок. але кала́м'ятний, за́муж, бу́йний, ка́дуб.

В назвуку часом зникають *і* і *о*: го́лка, глі́ця, грáти, Гнат, ма́, ма́ти, ська́ти, спові́дь. ще; го́род, крі́ш (зілля), але окр́ш (водн).

II. Шелестівки:

1. Губні *б*, *в*, *м*, *н* завжди тверді: п'єц (піч), дві п'яді, на́м'ятн, в'язáти, сплят, го́луба, стéпу, семі́, сьв'яті́й, цьва́х.

2. *ж*, *ч*, *ш*, *р* брелять завжди твердо: біжа́ть, дівча́, лона́; шошови́ця (чеське šošovice); бу́ра, ко-спр, цар, парá, царо́ви, рибійі, бура́к, ра́ма, барн-бо́ля, при́діво, трагій, ногору́, вечéра. бура́к, град, бра́ма. грани́ця, ратува́ти, гіркий, зірка, верхи́.

3. *ц* може м'ячитись: купе́ць, горобе́ць, ове́ць, купця́, хло́нця, пра́ця, обіця́ти, до цео́го, працюва́ти; купце́, на рі́чц, цеді́ти, цв'ірку́н, цв'іт.

4. *т* в визвуку 3-ї ос. одн. і мн. тверде: ходи́т, нде́ят, ходя́т, нде́ят.

5. *л* в визвуку речівників і перед суф.-ка не переходить в *у*: оре́л, со́кіл, ді́л; го́лка, го́йдалка, але горі́ука. Перед *і* з *о* *л* лишає ся твердим: лй́й (лі́й), во́льв

(волів), білті (білі), мїлті (милі). Перед суф. -к-, -ц-, -ш-, -н-, і в словах чужих а яке: стілько, стебельцѣ, більше, тїльна, ; баль, пляц, ля'мна, ле'нія.

6. Ф не розкладає ся на хв: фїртка, ша'фа, фартушок, фїра, фїтро, фїнт. В іменах замість ц. сл. Ф, Ф: Прокїп, Федько, Тодорко, Тожко.

7. Ј після м переходить в нь, а після б, п, в, в суфіксах в ль: мя'со, мм'ти, сї'мя, вї'мя, мягкій, мягенький; гороблячий, роблят, спля'т, кресля'.

8. Г' чути в словах гедз, гўля, га'нок, гўдзік, Грунт, Гринджолі.

9. С перед к, т, м, п, л брешть часто, як ш: шкіра, шкло, шклїнка, дїшка, дошкулїти, шкаралїна, криштїль, шмаркатїй, шїшця, шлюб.

10. Назвукове в чути перед о в словах, напр.: оселїниця, вокрїп, вогїрок, вокоман, Волєкса, вогїнь, сонѣ, вѣзде, вѣнде, вѣсїнь, воженїти, ворєл, ворлї, вохѣта; перед і з о: вікно, вікнїцє, вісєа (овес), вівця; перед у: вужїни, вўголь, вўгля, вўлий, вўлиця, вуж. вужький, вўхо, вўздѣчка.

11. Назвукове г чути перед а: галїн, Гїнка, гарбуз; перед и: гїкавка, Гїлькѣ; перед о: горїх.

12. Назвуковий і перед а: Јантїн, Јандрїї.

13. Назвуково н в виразах: до нѣгѣ, до нѣї, до нїх, за нїми і т. д.

14. назвукове м в слові м-гудати, загугудати.

15. Г в середині слів: одигати, одигнїти, застигати (остїг, застїг), тїгнїти, застрагати (застраг).

16. Заміна р-л: срібло.

17. Випад:

г: де, нїдѣ, тодї', бо-даїї, спасї-бі, але: біг-мѣ, четвѣрє.

в: пѣрший, злетїти, скѣчити.

д: борозна, борѣзний.

з: росада.

л: сонце. соняшний.

р: срібний, беа (з брез=през; ст. сл. рѣзъ).

Випад складу: ей-бо, присей-богу, тра, тре, най, аько.

18. Перестави: тверезий (ст. сл. тѣз-к-к), намісто (ст. сл. мѣнѣсто), вогоріти замість говорити, перевєсло замість повєресло (корінь вѣ- ст. сл. вѣ-ти-зязувати, замкати).

Властивости з морфольогії:

1. В речівниках:

ґен. одн.: до кости, сповіди, памјати, солї, кровлї, матерї, жовчі.

дат. одн.: сїнови, конє'ви, злодійови.

нок. одн.: хлопче, свиньо'.

інстр. одн.: дьохтем, конє'м, ножє'м зятюм, вуглюм, косарю'м, потєм; сокірам, лійком, пшеницьом.

лук. одн.: на льоду', на меду', в осени', в почї'.

ном. мн.: мостн', комарї', щурї', кости, вєсє, двї щїадє, миши.

ґен. мн.: людн'ї, дїшлїв, Пахутинєпє, Зєленєць, Ходаковєць.

дат мн.: коньом.

2. В прикметниках:

ном. мн.: сїнг, худї, дбрі, сировї'.

2 ступ.: більший, гірший, брше.

3. В заїменниках:

ґен. одн.: мого, твого, свого, того;

дат. одн.: мому, твому, свому, тому;

інстр. одн.: собо'м, тобо'м; тєјом, тојом.

4. В часівниках:

І-а ос.: прошу, нєшу, мѣшу, пїшу, тєшу, брєту, аѣшу, тѣчу, гачѣ, плачѣ, регочѣ ся, кажу, вѣажу, лажу, вѣжу. нєсѣ.

3-я ос. : бігає, грає, читає, іде, несе, любить, поєспт.

1-а ос. мн. : бігасмо, знаємо, їдемо, мірзасмо.

3-я ос. мн. : ходят, поєсат, купуют.

Спосіб вольовий :

пий, копай, берй, прихось, поєсьд ;

пиймо, копаймо, ходїм, крчїм, берїм, поєсьдмо ;

пийте, копайте, ходїт, берїт, везїт, молотїт.

Минулий час :

бувем, булам, ходївем, ходїлам, відївем, відїлам, стїлам ;

бувесь, булась, ходївесь, ходїлась, відївесь, відїлась ;

булисьмо, ходїлисьмо, відїлисьмо, спїлисьмо ;

булисьте, ходїлисьте, відїлисьте, спїлисьте.

Увага. Замість аби я, аби ти і т. д. кажуть абим, абись, абїсьмо, абїсьте.

Інфінітив : бутьи, жити, ходїти, їсти, ночувати, водїти ся, питати ся, слухати ся.

Причасники : звязаний, несяний, смажаний.

Часівники речівники : воженя, ношеня.

Історія української граматичної термінології.

Написав Іван Огієнко.

Чимало є пекучих питань у нашому культурному житті, за які ми, вкряпці, довгі роки сперечались, з усіх боків обмірковували їх, але чим більше за їх змагалися, тим далі були од їх останнього розв'язку.. Яких тільки форм правопису ми вже не вживали, — починаючи од простих і кінчаючи самими що наймудрішими, а питання про правопис як і було пекучим і непорішеним колись, таким воно зостається й тепер... От таким почасти питанням, як питання про правопис, є питання і про нашу граматичну термінологію.

У того народу, що самостійне існування його не всі признають, частенько буває, що дрібні, незначні питання роблять ся великими. На перший погляд питання про граматичну термінологію, як і інші пекучі питання, не здають ся такої ваги, як то справді виявляєть ся, коли придивимось до його пильніше. Але у кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування, та чи инша виробленність наукової термінології свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, ряз на вислів її недостаткає термінів. Не може бути гарного, культурного розвою, коли вчені марно тратитимуть свій дорогий час на суперечки про форму. І віде правди діти, у нас, на Україні, як віде в другій стороні, без кінця сперечались і сперечаются за форму та термінологію.

У нас що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений — своя власна термінологія...

Сумне це становище, і як небудь ми повинні вийти з його, повинні вийти, як можна скоріше. „Ми, українці, вже одстаємо од інших славян, бо все починаємо знову та сперечаємось про форму,“ казав ще відомий Маркіян Шашкевич, але його слова з тою ж самою гіркою правдою можна сказати й тепер...

Останніми часами у нас почали з'являтися граматики нашої мови. Невиробленість і неусталеність граматичної термінології туж заруч же яскраво дала себе в знаки, і ми маємо, як то кажуть — „чня хатка, того й паніматка“ — в кожній граматиці різна термінологія. А тим часом усталеність і єдність граматичної термінології має велику вагу. Може не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд переконаний ся в тому, що тільки освіта рідного мовою дасть народови добрий пожиток, а державі — певну користь. У всякому разі, чи пізно, чи рано, а час цей настане; про це нам свідчить і недавній уклад Синоду (од 12 ноябрю 1907 р.), що дозволяє викладати українську граматику по школах Подолл. Яку ж граматику дамо ми для школи, коли ми ще не погодилися ні за правопис, ні за термінологію?... А викладати по школах граматику з неусталевою термінологією і таким же правописом — річ не тільки не корисна, а навіть більше — шкодлива...

Таким чином, щоб бажаний той час не зостав нас, „яко женихъ дѣвъ передивныхъ“ опівночи, ми повинні подбати про усталеність і єдність нашого правопису і термінології, а з сеї останньої — що найперше про граматичну термінологію, бо вивчення рідної граматики служить головною підвалиною до корисного визчення рідної мови.

I.

В нашій українській житті якось так склалися обставини, що в нас не було родючого ґрунту на розвиток граматичної літератури. Правда, давно колись, ще в XVI та XVII віках, на нашій Україні пишним цвігом була запівіла наука, а разом з нею і граматична література. Але незабаром з холодної півночі насунули ся чорні хмари і під ними появили квітки на „нашій славній Україні“. Підупала наука,

позачиняли ся школи, пропала цікавість до рідної мови... І тільки з початку XIX століття оживає Україна, а разом з тим оживає і цікавість до її мови ¹⁾.

Першою граматикою нашої мови була граматика не вкраїнця, О. Павловського, ще р. 1818 ²⁾, і от до наших часів пробігло вже цілих дев'яност років, через які ми не мали в Україні Російській жадної граматки... Звичайно, сьому було багато перешкод і окрім нашої недбайливості, бо нам рано було завязано мову і примушено мовчати. Звичайно, що граматична термінологія, про яку тепер мова, не мала змоги розвиватись и колоситись в Російській Україні, не могла придбати собі сталих, непохитних форм. Вона цілком розвилась і набула собі тих форм, в яких ми тепер її маємо, по за межами Росії — в Галичині.

Розвій граматичної термінології тісно сплітається в розвоєм граматичної літератури, через те в сій розвідці ми мусимо зупинятись над сим останнім трохи докладніше, ніж того вимагає назва нашої розвідки.

Зупинятись докладніше над граматичною літературою примушувало нас і те, що дої ми зовсім не маємо якого небудь одноцільного огляду її ³⁾.

Грамматичне вивчення рідної мови доволі рано почало ся в Галичині — ще з 30-х років минулого століття. Перша граматика тут вийшла пізніше, ніж на Україні Російській — р. 1830; це була „Grammatica slavo-ruthena“ Михайла Лучкая ⁴⁾. Невабром вийшла граматика І. Левицького, а на 40 роки вже припаде аж 4 граматки — Вагілевича, Ловницького, тогож Левицького і Я. Головацького. В 60 роках вийшли граматки Осадці, Дячана і Шашкевича, а в 70-х — Партицького. А далі ясною нивкою пішли граматичні праці Ом. Огоновського, Смоль-Стоцького і Гартнера, Поповича, Козовського і інших. Велика частина сих праць вийшла пе-

¹⁾ Докладніше про се див. наш „Огляд українського язкознавства“, Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, кн. 79 і 80.

²⁾ Див. *ibidem*.

³⁾ Коротенько розказано про розвій граматичної літератури в нашій брошюрі: „Українська граматична література. Розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити української мови“. К., 1908.

⁴⁾ Ми обминаємо тут працю Івана Могильницького р. 1829: Rozprawa o języku ruskim.

ред тим часом, коли нам було заборонено вживати рідної мови.

Вся зазначена література граматична помітно поділяється на три періоди. Перший період охоплює собою часи до 50 років; до нього належать граматики Лучкая, Левницького, Вагілевича і Лозницького. Це був період, коли мало одрізнялось своє національне од чужостороннього і для граматики підвалиною була граматика російська. Та й писалися ці граматики не рідною мовою, — Лучкай писав по латинському, Левницький — по німецькому, а Вагілевич і Лозницький написали свої граматики мовою польською.

Другий період — це доба з 50 до 80 років. Це період, як що можна так висловитись, шукання певної дороги, коли галицькі вчені філологи навпаки йшли до розуміння тієї гадки, що граматика рідної мови повинна бути і справді українською як по змісту, так і по формі, і що в граматику рідної мови не повинно вносити форм антинародних, церк.-славянських, російських, польських. Цікаво, що початок розвитку народньої граматичної літератури як раз припадає на часи заведення в Австрії конституції, коли рухнуло все старе, і коли життя, що досі чеврило, як робак в землі, одразу скрізь заворушилось. З початку другого періоду, у Головацького, ми ще не стіваємо сливе що нічого рідного в його граматичних працях, але рідна течія, мов сонце через хмари, вже пробивається в граматиках Осадці та Дячана. А в граматичних працях Шашкевича та Партицького, що стоять на межі другого і третього періоду в розвитку граматичної літератури, народність вже бере гору над чужими впливами.

Третій період — це той період граматичної літератури, коли вона не тільки придбала собі чисто українську форму і зміст, але перестала наслідувати чужі зразки і почала будуватись на цілком науковому ґрунті. Граматика Ом. Огоновського (р. 1889) стала межею між старим і новим часом граматичної літератури, стала непохитною підвалиною цієї літератури аж до наших часів.

На такі ж само три періоди можна поділити і розвиток граматичної термінології, бо вона розвивалась разом з ростом граматичної літератури.

Але перше, ніж оповідати про розвій граматичної термінології, спивнимось трохи докладніше на термінології славянській і російській, бо вони дуже впливали на термінологію галицьких граматик; подамо потім свої думки, що до вироблення граматичних термінів, і тільки тоді вже казатимемо далі про історію розвитку нашої термінології.

II.

Термінологія славянська і вироблена з неї російська мають свою довгу історію. Тисячу років тому, ще Іоан, ексарх Болгарський, в своїм перекладі граматики Дамаскіна вперше вживав перекладених з грецької мови головних термінів ¹⁾. Перекладав він грецькі граматичні терміни дуже невдало, під час навіть так, що його терміни не мали нічого спільного з термінами грецькими і зовсім не визначали того розуміння, якого вправом вони стали ²⁾. Іоан просто слово в слово перекладав чужі терміни на славянську мову. Термінологія Іоанова стала підвалиною, що на ній будували свої граматичні терміни українські філологи XVI і XVII віків, і що одбилась на *Азбуку* граматиках Зизанія і Смотрицького. Останні граматичні переклади чимало термінів і з мови латинської. Граматика М. Смотрицького (р. 1619) мала такі ж невдалі, мало зрозумілі терміни, а через те, що вона протягом двох віків панувала по всіх славянських землях, — в Росії, Сербії, Болгарії і у глаголітів — вона скрізь стала підвалиною граматичної термінології. Тому ся остання у деяких славян дуже похожа одна на одну.

А що собою виявляла грецька і латинська термінологія, от джерела термінології нашої. Складались вони на Заході протягом початку середніх віків, коли наука не була

¹⁾ Див. граматичку Кримського, т. II, вип. I, ст. I.

²⁾ Ось де які з головних термінів Іоана (Див. „Іоанъ, ексархъ Болгарскій“, К. Калайдовича, Москва, 1824): имя (*имѣна*), рѣчь (*рѣчи*), причастіе (*прѣчи*), разанчіе (*рѣчю*), мѣстоимене (*имѣнина*), предлогъ (*прѣлогъ*), нарѣчіе (*прѣрѣчѣ*), сьузъ (*сѣмѣнѣ*). Паденія (падежи): правый (Nominativus), родной, виновный, дательный, звательный; число единственно, двойственно, множественно; время прошедшее, предидущее, наложеніе (modus) повѣстное (indic.), необъявленное (infinit.) і т. п.

ще загальним, громадянським добром, а належала тільки до купи людей, що жили окремо од вищих і не мали стосунків з народом, бо вважали його за нездатного до науки, мали його за профана. Сі вчені складали з себе відокремлену організацію і наука їм була немов би ремеслом. Вони мали і особливу мову на вислів своєї науки, і ся мова складала ся так, що її розуміли одні тільки вчені люди і вона не була зрозумілою народним масам. От од сеї то особливої мови і пішла наукова термінологія. ¹⁾ Як бачимо, джерело термінології зовсім непевне, таке, що ми мало спільного з наукою в наших, теперішніх розумінні сього слова.

Граматична термінологія, непевна в самого свого зв'язку, стала зовсім калікою, коли її перекладали, та ще й невдало, на мову славянську. Тут були зовсім поплутані мова й розуміння, факти мови з фактами логіки та психології ²⁾. Наслідком такого ненормального розвитку граматичної термінології стало те, що ми маємо сплу термінів, то зовсім незрозумілих, то зовсім не відповідних тому розумінню, якого знаком їх уживають. Наприклад подивімось, що собою виявляє граматична термінологія російської мови. Як ми вже сказали, російський язык не має своєї власної граматичної термінології, яку має, напр., мова польська. Російська термінологія — се трохи виправлена термінологія граматики М. Смотрицького, що довго панувала й на Москві. І от в російській граматиці ми маємо силу термінів, що їх гадки ми ніяк не збагнемо. Що таке, напр., термін „падежъ“ (саян), „наклоненіє“, „залогъ“, „причастіє“, „междометіє“, „подлежащее“? Яку гадку вони собою виявляють? Чи вони показують на значіння слова, чи на його формальну сторону? Або візьмемо назви відміників — „родительный“, „винительный“ і т. п., — що тут родить, що тут обивуває — *Віг* його святий знає... Ще один приклад — „положительная степень“ — що сей термін собою уявляє, крім простого перекладу терміна *gradus positivus*? Таким чином ми бачимо, що російська термінологія зовсім невдала, зовсім не відповідає тому розумінню, яке б повинна давати. Через се зрозуміло,

¹⁾ М. Левченко, заїтка о русиской терминологіи; Основа, 1861р., кн. 7.

²⁾ Г. К. Ульяновъ, Журналъ М. Н. П., 1908 р., кн. 1.

чому дітям по школах так велегко доводить ся вчитись граматики. Термін для їх — звук порожній, бо сам по собі їм нічого не каже. — От така термінологія спершу дуже впливала на нашу українську.

Звичайно, російська граматична термінологія має вже сталі, закінчені форми, і про зміну її навіть балакати трудно. Се той же російський колодязь — хіби його всі приймають, але переіменити його практично неможливо. Проте останніми часами і тут з'являють ся спроби зламати де що старого, спорохнілого, що дуже мало відповідає науковим вимогам.

Зовсім не те виявляє з себе українська граматична термінологія. Вона не має ще у нас довгої історії, вона не виявлялось ще в сталі, закінчені форми, вона поки що знаходить ся в періоді свого втвору. З молодого, кажуть люди, як з воску — що хоч, те й виліпши. І ми повинні подбати, щоб наша граматична термінологія прядбала собі як можна крапчик, як можна доладяйших форм.

Українська наукова термінологія вже давно почала розроблюватись. Ми маємо — яку, се річ пиша — термінологію лікарську, ботанічну, філософську, математичну й інші, що впробують ся на підставі народньої мови. Але з термінологією, напр., лікарською або ботанічною, справа стоїть зовсім не так, як з термінологією граматичною. Коли терміни лікарські або ботанічні ми славе що цілком маємо в народі, — їх тільки треба там шильййше пошукати, — то граматичної термінології, через абстрактність самсі науки, у народа не маємо. В народній мові ми знайдемо терміни горлянка, бишиха, півоня, але термінів для *subjunctive*, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторь граматики повинен сам втворити граматичні терміни.

Яких же провідних думок повинен тримати ся автор граматики, щоб його термінологія була все таки українською і легко прозумілою?

Впробуючи українську граматичну термінологію, треба триматись, на нашу думку, отсих правил:

1. Термінологія повинна будуватись на одній певній zasadі, а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних.

2. Щоб кожний термін був впроблений з такого коріння, що існує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним.

3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфології української мови.

Ог ті головні думки, яких повинен триматись кожний впорядчик граматик. Без сього його праця не дасть того пожитку, на який дбає кожний автор. Розгляньмо сі завдання трохи ближче.

Проти першого правила—що термінологія не повинна бути мішаниною принципів формальних, логічних, граматичних—особливо хибить термінологія давня, — латинська і грецька, що були збудовані здебільшого на принципах логіки, а за ними пішла й наша термінологія, як термінології й інших народів. ¹⁾ Ми маємо, напр., терміни — приложник і прикметник, глагол, дієслово і часівник, що збудовані цілком на різних принципах; далі такі терміни, як от займенник і числівник, не є граматичною категорією. І т. д.

Багато казати за те, що кожний термін повинен повстати з українського коріння, річ зайва, бо зрозуміла кожному. Розумно кожному, та на жаль сього правила не додержують до кінця в своїх працях наші філологи і ми маємо чимало термінів, що мають дуже мало звязків з народньою мовою; такі вирази, як підмет, глагол і інші, хоч і мають у нас свою довгу історію, проте повинні відмінитись. А термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати й зовсім. Важно б, щоб граматичний термін подавав одне розуміння, а не де-кілько, щоб слово, яким його всловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій, як се ми маємо, напр., з виразами „підмет“, що висловлює багато розумінь, далі „алучка“ (copula), „часослово“ (verbum, у Партицького), „причастник“ (participium), „перехід“ (переходъ гласныхъ), часування (Тимченко, conjugatio). Зазначені терміни викличуть зовсім не те розуміння, яке вони мають в граматиці.

¹⁾ Г. Уляновъ, Ж. М. Н. П., 1908 р., кн. I

Нарешті, третє правило, якого повинна триматись граматична термінологія, — се те, щоб вона своєю будовою не суперечила фонетичним і граматичним законам української мови. І сього правила, як се не чудно, не додержують наші філологи. В граматиках ми стріємо час минулий, спомогатиий глагол, тоді як по українському се буде — час минулий, помітний глагол. Правда, проти сього правила грішать більше давніші галичане, в новіших же граматиках, що вийшли останніми часами, ми сього сліде що й не помічаємо. — Звичайно, ті граматичні терміни, що складають ся з чужосторонніх слів, коли вже їх авторови треба ужити за браком відповідного українського слова, повинні триматись копструкції української мови.

І коли наша термінологія буде збудованою на підставі трох вишезазначених принципів, тоді вона стане більше арозумілою, і не буде такою, як колись ще Гр. Шимкевич в передмові до своєї граматики р. 1863 писав, що вона „лиш глузды ученикови забиває“, бо вона „не більше арозуміла нежели бы была татарска або турецка“.

Ог сі зазначені правила ми вважаємо за головні підвалини витворення української граматичної термінології. Кожен філолог, що бажає дати граматику справді українську, повинен додержати їх од першого до останнього. І тільки тоді грамика стане арозумілою кождому, а саме вивчення її буде легким, корисним і ґрунтовним ¹⁾.

¹⁾ Див. взагалі про термінологію: „Замітка о русинской терминологіи“ — М. Левченко, Основа, 1861 р., кн. 7; „По поводу замітки г. Левченко „О русинской терминологіи“ — П. Єфименко, Основа, 1862 р., кн. 8; „Про план науки рускої мови в гімназіях“ — Смаль-Стоцького і Гартнера, 1893 р. (ст. 41, 42); „Лікарський збірник“ під редакцією д-ра Євгена Озаркевича, Львів, 1898, — тут подано силу лікарських термінів; в передмові — про термінологію взагалі.

Крім сього див. ще: „Нові знадоби до номенклатури і термінології природничої“ — Ів. Верхратський, Правда, 1878 р., т. 1, 228, „Докладъ къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи“ — В. П. Васпленко, Сб. Харьк. ист. фил. общ., т. 13, ч. II. Рецензія Б. Грінченка — К. С. 1903, № 1. „Початок до уложеня термінології ботаничної рускої“ — Гавришкевич Ів., Перемишлянин, 1852 р. Фізична термінологія — Зап. Н. Тов., т. XI; Збірн. природоп. секції, т. III.

III.

Як же йшов розвиток української граматичної термінології? Яким шляхом він прямував, щоб од простого перелімання готових термінів добити до самостійного витвору їх на підставі наукових вимогань?

Щоб одповісти на ці питання, погляньмо на історію граматичної літератури, а разом з нею — і на історію граматичної термінології.

Як ми вже бачили, славянська граматична термінологія мала дуже великий вплив на граматичну термінологію всіх славянських земель. Свій же вплив відто відбив ся і на термінологію русинській. Ми кажемо надто, бо в житті Галичини було чимало причин, що примушували цупко держатись і славянської азбуки, і славянської термінології. Ми розуміємо ті довгі і гарячі суперечки, що вивкли в Галичині за уживаще кирилиці¹⁾. Річ у тому, що в уживанню славянської азбуки русинські патріоти бачили оскільки своєї народности, а напуючі польські клиси хотіли знищити сю ознаку і завести латинський алфавіт. Через се стипнила ся страшенна колотняча; годї нам на нїй сипятись, значамо тільки, що вона була одною з причин, чому славянська термінологія так міцно засїла до тодішніх граматиках, і чому так трудно вона поступала ся своїм місцем перед термінами українськими.

Перший період закордонної граматичної літератури, як ми вже сказали, охоплює собою часи 80 і 40 років минулого столїття. Се були часи страшеного ополчення галицької людности, коли навіть попи позабували кирильського письма²⁾. Од сього періоду ми маємо 4 граматикки: М. Лучкая (р. 1830) на латинській мові³⁾, І. Левницького (р. 1884)

1) Див. „Изъ исторіи Карпатской Руси. Очеркъ галицко-русской жизни съ 1772 г.“ проф. И. П. Филевича (Варшавск. Универс. Изв., 1907, кн. I—II).

2) Див. Смоль-Стоцький — „Нова руска школа“.

3) *Grammatica slavo-ruthena: seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, seu dialecti vigentis linguae*. Edita per Michaelem Lutskey. Budae, 1830.

на німецькій мові ¹⁾ і дві на польській — Вагілевича (1845 р.) ²⁾ і І. Лозинського (р. 1846) ³⁾. Разом з термінологією чужосторонньою ми надбуємо по сих граматиках і термінологію „руську“ („руській“ в Галичині все одно, що „малоруский“, український), писану кирилицею, адебільшою просто славянську.

Термінів в граматиці М. Лучка я дуже мало, і всі вони — давні славянські. Теж само повинно сказати і про термінологію „першого знакомитого язикослова“ — І. Левницького. Його термінологія — термінологія славянська і російська, частенько навіть з давнім наголосом: единственное, множественное число, запятан, падежь і т. п. Термінів з слів рідної мови тут зовсім нема, як що не лічити рідь женській, лице; степень — genus masculini, але се ми стріваємо і в граматиках Зизанія, Смотрицького, Ломоссова і инш. ⁴⁾.

Термінологія третьої граматики — Яна Вагілевича — цілком списана з російської граматики Греча ⁵⁾ і нічого українського, самостійного в ній не знаходимо. І сама граMATика ся є тільки переробленцем зазначеної граматики Греча. Що до граматики І. Лозинського, то в ній ми знаходимо саму тільки термінологію польську, термінів „руських“ тут не знати.

Термінологія другого періоду в розвитку граматичної літератури вже багато одрізняють ся од першого. Помалу, суоквола, але де далі, тим міцніш і більш, мов річка до моря, пробивають ся народня течія до граматичної термінології. До початку сього періоду треба поставити праці відомого діяча і вченого Якова Головацького — його

¹⁾ Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galizien. Von Joseph Lewicki. Przemyśl, 1834. Ся граMATика була і під такою назвою: „Grammatika jazyka ruskoho u Galizii, rozložena na rutanania i otpowidi. W Peremysli, 1849; друге виданне — 1851 р. — мовою рускою.

²⁾ Grammatyka języka małopruskiego w Galicji, ułożona przez Jana Wagilewicza. Lwów, 1845 р.

³⁾ Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego), napisana przez Ks. Józefa Łozińskiego; w Przemyślu; р. 1846.

⁴⁾ Див. в нашій „Історичній словнику української граматичної термінології“ слово „степень“.

⁵⁾ ГраMATика русского языка, 1834.

„Росправу о языкѣ южнорудмѣ“ (р. 1848) і його граматику. „Граматика Руского Языка“ (р. 1849) Головацького була першою граматиною, написаною мовою „рускою“, а не чужосторонньою. Термінологія Головацького, як і термінологія граматики першого періоду, цілком перейнята з мов славянської та російської; але у Головацького стріваємо і таку ознаку, якої в попередніх граmaticках не знаходимо — се те, що термінів славянських та російських він подекуди вживає в українській конструкції, надме їм українського закінчення, як от, напр., закінченіє, азбука церковна, гражданська, буквы плавні, язичні, слабї, одушевленї імена і т. п. Термінів, втворених на підставі народньої мови, ми сливе що й не стріваємо у Головацького; тільки де-не-де випадково надбуємо таких не головних термінів: ступень, середній рідъ, мова, ячество, якость, зубові буквы, сищущі, вставляванье. От і все, що має більш-менш національний характер.

Що до термінології, то тут варто зазначити ще „Историческій очеркъ основанія галицко-русской Матиці“¹⁾, де ми знаходимо кілька цікавих термінів: змягчене, голосовдаръ (ассент.) або гласовдаренье, слово часове (verbum).

Граматика Мпхайла Осадці²⁾ вже є кроком вперед в справі розвитку граматичної термінології. Хоча в ній стріваємо адебільшого термінологію загальну тодішнього часу, — се б то російську, але тут знаходимо вже і силу термінів, вироблених на підставі народньої мови, термінів таких, яких уживають і в наші часи. Взагалі, терміни хоч і російські, але частенько мають українську вимову, українське закінчення, і сама мова граматики М. Осадця вже трохи одрізняєть ся від того „язичія“, що ми стріваємо в попередніх працях. Ось приклади кращих термінів сеї граматики: время теперѣшное, мипушное, будучое, вкляданье, буква звязкова, доповненье (objectum), роззѣвъ

¹⁾ „Составлено Якономъ Головацкимъ, Львівъ, 1850“. Див. ст. ХСІХ „бтдѣль управы языка руского. Соборъ ученыхъ русскихъ 19 жовтня 1848 р.“

²⁾ „Граматика руского языка“, Львів; було три видання: р.р. 1862, 1864 і 1876 (останнє — „пересмотрене О. Ленкинымъ и И. Оншквичомъ“) Ми вписували термінологію з другого видання.

(hiatus), имена животні, власні, мѣст. особові, нарѣчіє заповненія, запереченія, придатокъ (Attributum), при судокъ (praedicatum), підметъ (subiectum), подвоєнє, чувственникъ (interiectio) і т. и.

На термінологію граматики Осадці багато впливали „Оупражненія граматичні“, про що і сам Осадця каже в передмові до другого видання своєї граматики; доволі впливала на його і граматика Я. Головацького.

Але більш докладно термінологію, більш народню знаходимо в книжці: „Практична граматика нѣмецкого языка“ (р.р. 1862, 1863) ¹⁾. Се, можна сказати, перша з відомих нам праць, де знаходимо, поміж загальними термінами, подібними до термінів Головацького, сплу термінів народніх, що ставлять її вище за всі попередніші праці в справі розвитку нашої термінології. Звичайно, тут є чимало термінів невдаливих; цікаво, що де які терміни перекладені прямо з мови польської, як от степенюванє, підметъ (podmiot) і т. и., але про се мова буде далі. З термінів варто зазначити: буква велика, перечеє; части мови, що знаходимо тут вперше: родослово (членъ), еущинкъ, приложникъ, дѣєслово (verbum), предложникъ (предлогъ), прислово (нарѣчіє), соключникъ (союзъ), чувственникъ (междом.), числівникъ.

Хто був автором сеї граматики, не відомо (І. Глібовицький?). „Библиографія“ І. Левницького не зазначає її автора.

Терміни, які стріваємо в „Упражненіяхъ граматичныхъ“ ²⁾ р. 1863, мало чим одрізняють ся од тих термінів, що знаходимо в означеній „Практичній граматиці“. Тут варто зазначити: займенникъ, стволь (пєвъ), поточєвє (переходъ), предметъ (objectum), прирость, помагательное або допомочное дѣєслово, двѣточка, середникъ (;), заклачки (скобки), знаки перестапку (punctuatiа). Цікаві тут назви чисел: єдпочисло і многочисло.

¹⁾ „Нр. гр. и. яз. Для городскихъ и головныхъ школъ въ Австрійській державѣ. Въ Виднѣ. Часть I — 1862 р., ч. II — 1863 р.“ Треба заважити, що частенько надбуємо термінологію граматичну взагалі по граматикахъ всякихъ мов, чому ми спиняємось деколи і надъ ними.

²⁾ Містять ся на кінці „Руска языкоучебна читанка для школъ народнихъ“. Ч. I—II, Відень, 1863. Особливо багато термінів знаходимо у II читанці.

Року 1865-го Гр. Шашкевич трохи переробив її „Упражнения“ і видав їх під назвою „Мала граматика языка руского“. П. Павлусевич в своїй студії на граматику Шашкевича (Мета, 1865 р. № 15—16) каже, що „заслуга автора цієї граматики є найбільша у запровадженю чисто народної термінології“. І справді, терміни, що стріваємо в „Упражнениях граматичных“ (автором їх був. Гр. Шашкевич), доволі одрізняють ся од попередніх. Видаючи „Малу граматику“, Гр. Шашкевич ужив тх же саме термінів, що і в „Упражнениях“. Цікава передмова цієї граматики, що до термінології. „Що до приятої граматичнон термінології—сочинитель есть первоначный“ каже попереду Шашкевич. „Давна бо, сперва старыми грамматиками перковно-словѣскими живцемъ маъ латинскои но не справно въведени, по части сяжнёвою долготою (якъ: „имя существительное“, „имя прилагательное“ и т. п.) лишъ глуды оученикови забиваюча, по части (якъ „глаголь“, „межиметіе“) характеристичного знамене знаменуемон рѣчи не выражюча, прото руской дитвиѣ небольше срозумѣла пѣжелли-бы была татарска або турецка, по части же (якъ: „нарѣчіе“, „предлогъ“, „союзъ“) двоазначна, прото цѣли своєї не такъ отвѣтна, як того технична сторона науки вимагае“. Про свої терміни Шашкевич каже: „Терміни суть однословій, короткі, и всяку двоазначність исключаютъ, хотя може не класичній, но неоспоримо техничній, а при томъ руской дитвиѣ больше понятій“.

Року 1865 у Львові вишла граматика Пилипа Дячана¹⁾ „священника гр. к. Архієпархіи Львовскои, п. к. учителя гимназіального“. Ся граматика була написана для народніх шкіл в доручення Митрополітчої консисторії. Дячан чимало попилював дати таку термінологію, щоб вона одповідала народній мові, і щоб вона була більш-менш зрозумілою учням. І треба правду сказати, сю справу Дячан виконав доволі щасливо. „Дотично термінології, которой зміну я собѣ позволилъ, мушу спомнути, що та зміна менѣ конечностею удалася“, каже Дячан в передмові. Перше за все — з влучних виразів попередніх праць — „Прак-

¹⁾ Методична граматика языка мало-русского. В тім же 1865 р. вишла і мовою польською.

тичної граматики", „Управженій граматичних“, Осадці — він добре скористував ся; крім сього Дячан дав чимало і своїх термінів, яких в попередніх працях не знаходимо. Так, у його гарні термини частин мови: предметівникъ, свѣдѣственикъ, прислѣвкоъ (нарѣчіе), связникъ (союзъ); влучив теж і назви пунктуації (знаки строчні): оупынка (,), крапка (.), двокрапка, знакъ пытанья, знакъ связный (—). От ще приклади більш-менш народніх термінів: приростокъ (суффиксъ), самозвукы (vocales), высказанье (predicatum), перезвукъ (переходъ звуковъ), сгода (согласование) і т. и.

Звичайно, що додержати до кінця народньої термінології в ті часи було річчю доволі трудвою, тому в граматиці Дячана ми стріаємо термини і не вдатні, стріаємо чимало і термінів давніх, тоді загальних, як от піддежь, едпнствѣне, множествѣне число і т. и. Проте вплив термінології граматики Дячана на дальші праці був занадто корисним, бо він правдиво показав той шлях, яким повинна піти граматична термінологія, аби стати справді термінологією української мови.

Граматикою Дячана можна закіпчити першу половину другого періоду в розвитку граматичної термінології. На сій половині ми спинились трохи докладнійше, щоб показати, як помалу фільологів опанувала думка, що граматиці рідної мови личить і рідна термінологія.

Друга половина означеного нами періоду охоплює праці П. Павлусевича, Г. Шашкевича, Партицького, Желехівського, Верхратського і інших. Тут вже справа термінології пішла далеко жвавійше за попередні роки, бо вже був означений той шлях, де вона повинна розвиватись.

В журналі „Мета“ за 1865 р.¹⁾ стрінаємо де кілька фільологічних статей д-ра П. Павлусевича (підписано П. П.), де знаходимо цікаву термінологію. Термінологія ся визначаєть ся своєю народністю і плучністю, що до виразу того значіння, якого знаком її вживаєть ся. Ось де які з сих термінів: наростъ, присушникъ, однокє і многократне число, кінцівка, часъ мпнувший, часівникъ, мпловучність (эвфонія), суголосока, припадокъ (падежь), при-

¹⁾ „Слїди кулішівки у XVII столїттю“ (№ 11 і 12); „як говорять Русини Угорські?“ (№ 12); „Грамматика Шашкевича“ (ч. 13—16).

часівникъ (particie), соючникъ (sojuzъ), голоска, голосна, суголосна, самоголосна і т. п.

Граматична термінологія, якої вживає в своїй граматичній О. М. Партицький, вже значно одрізняється од термінології попередніх граматик. „Граматика руского язика“¹⁾ подає нам чимало термінів, що ввійшли потім до загального вживання і в яких особливо багато скористувався О. М. Огоновський. Деякі терміни Партицький взяв з польської граматики, як, напр., складня (składnia), заміненники в оглядні (względne), протинка (przecinek) і т. п. Особливо які з термінів, що їх не знаходимо давніше: прислівникъ, речене, число многе, оповавуки, звязка, відміна пменниківъ і глаголівъ, знаки роздѣлові — кропка, двокропка, знакъ питайний, зв. виклику, знаки наведєня („“) і багато инш. Є трохи термінів негарних, як от причастникъ і т. п. У Партицького ж знаходимо чимало термінів синтаксичних, що їх вживається ще й досі: речене, речі, рѣвпорядне, вставлене, пѣдрядне, аложене, складня і т. п. — За джерело де яких термінів Партицького можна вважати граматику Дятла.

В инших працях Партицького²⁾ теж знаходимо чимало гарної термінології, яка де коли визначається своєю оригінальністю й якої не знаходимо у попередніх авторів, як, напр. — адане (польське), полсжене, склонене, теперѣшність, будучність, часослово (verbum), памѣтка (мѣстоименіе), спѣйка (союзъ), наводи („“), заскобки (скобки), наголосъ, наголошуванне, самогласні, число единичне.

Перші праці відомого фільолога О. М. Огоновського, як от — „Хрестоматія староруска“³⁾ і „Граматика латинска“⁴⁾,

1) Партицького відома така граMATика: „Граматика язика руского для ужитку въ школахъ людскихъ въ Галичинѣ“, Львів, 1873, 1880. Ми мали в руках тільки „Граматика руского язика для ужитку въ школахъ народнихъ“ Львів, р. 1889.

2) Німецько-руссійскій словарь, Л., 1867; статі в журналі „Правда“ за р.р. 1867 і 1868.

3) Хрестоматія староруска для высшихъ класъ гимназіяльскихъ. У Львовѣ, 1881 р.

4) І. Д-ра Фердинанда Шульца. Книжка для вправы въ ямичѣ латинскомъ. На мову руску переложивъ Д-ръ О. М. Огоновскій. Л., 1872 р. II. Д-ра Фердинанда Шульца граMATика латинска для школъ гимназіяльскихъ. Л., 1874.

дають нам чимало термінів, але здебільшого не самостійних. Огоновський частенько вживає і термінів чужосторонніх, особливо там, де в нас ще не вироблено своєї термінології, — редуплікація, компаративъ, суперлативъ, конъюгація і т. п. Але у Огоновського знаходимо спробу дати і такі терміни, яких у нас вживають не часто, як от: наслідство часо́въ (consecutio temporum), конъюгація опісуюча (coniugatio periphrastica), питане подво́бне, падежъ частковий (genetivus partitivus), часъ оповѣдаючий (praes. historicum) і т. п. Варто ще зазначити: ібгоголосна, придавка, родо́вникъ (членъ). Особливо оригінальної термінології в зазначених працях Огоновського ми не знаходимо, — се тіж саме впрям, що їх стріваємо і в попередніх авторів.

Ми пропускаємо аналіз термінології граматичної менших праць цього часу, де стріваємо мало нового і самостійного; хіба тільки в словнику Желехівського ¹⁾ знаходимо де що нового.

Сим ми кінчаємо про розвій граматичної термінології другого періоду. Як ми бачили, витворення термінології натрапило певний шлях, шлях народности; автори граматичних праць почали шильовувати найкращого висновку в терміні граматичного значіння. Кожен автор працює над термінологією, всяка нова праця має свої власні вирази граматичних роазумів. Термінологія творить ся, кожне граматичне роазуміння має вже силу термінів. Про сталу термінологію поки що не може бути й мови. Більш-менш стала, закінчена термінологія належить вже граматичним працям третього, головного періоду в розвитку граматичної літератури.

Граматичними працями д-ра Омеляна Огоновського починаєть ся третій період в розвитку граматичної літератури і термінології. Праці, що виходили досі, були мало самостійними, не будувались на справді науковому ґрунті і частенько вживали примітивних методів; в них рідко коли одрізнялось мова народная од тодішнього „язычія“. Праця Огоновського „Studien auf dem Gebite der ruthenischen Sprache“ (Lemberg, 1880) вперше подала на-

¹⁾ Малоруско-німецькій словар. Львів, 1886.

угові підстави української мови. А р. 1880 вийшов в світ і відомий підручник „руського язика“¹⁾, що став непохитним каменем, на якому почала будуватись граматична література. Праця Огоновського розпочала нову добу в історії українського язиковивчення і мала великий вплив на граматичну літературу наших часів.

Що до термінології, то як в сій праці, так і в означених нами вище, стріваємо не багато оригінального з головних термінів; з цього боку Огоновський користувався термінами Дячана, котрого граматику вважав за найкращу і надто багато стріваємо у його термінів з граматики Ом. Партицького. З термінів, що вперше знаходимо у Огоновського і що їх потім вживають і інші граматики, варто навести: пірстоць, шелести (sonnantes, з них потім стала „шелестівка“), і т. п. Але терміни, що не часто вживаються, терміни другорядні, у Огоновського витвореві сліше що самостійно; з цього боку зазначимо: глаголи спомогаючі, тръваючі, адвоєнне, уподоблене, повноголось, препона (приставка), нъякій рідъ, сполучникъ (союзъ).

Творцями теперішньої нашої термінології треба вважати Степана Смалья-Стоцького і Федора Гартнера. Їх граматика²⁾, що вийшла року 1898, є останнім словом галицько-української граматичної літератури. Смалья-Стоцький і Гартнер були головними діячами в тій боротьбі, що виникла в Галичині за правопис. Боротьба за правопис—ти писати фонетичним чи так званім історичним правописом — довго точила ся в Галичині. Як се часто буває, сій справі падали навіть політичного характеру і панотці по селах з церковних катедр казали промови проти фонетичного правопису, що будім-то мав завести польське абецадло. Але залізна вдача і завзята праця Смалья-Стоцького і Гартнера перемогли всі перешкоди, і з 25 мая р. 1895 фонетичний правопис міністерство освіти ухвалило³⁾.

¹⁾ Граматика руского язика для шкілъ середнихъ. Написавъ д-ръ Ом. Огоновскій. Львівъ, 1889.

²⁾ Руска граматика. Уложили С. Смалья-Стоцький і Ф. Гартнер. Львів, 1893. Нове виданне вийшло р. 1907.

³⁾ Див. „Розвій народнього шкільництва на Буковині“, Іларій Карбулицький. Вашківці, 1907. Бібліотека „Проміня“, ч. 4.

Граматика Смаль-Стоцького і Гартнера — се перша граматика, що написана фонетичним правописом. Як ми вже сказали, зазначені вчені вважають ся за творців теперішньої термінології. Вони багато попрацювали, аби витворити термінологію відповідно вимогам української мови. Складаючи термінологію, „треба мати на оці“ — кажуть См.-Стоцький і Гартнер ¹⁾ — „щоб сї слова були: 1) чисто рускі, 2) навіть для дітей легко понятні, 3) щоб вони вгадували істоту річі, а не були простим перекладом більше або менше подоладних технічних виразів інших мов. Очевидно, що чужі слова, які вже добре утерли ся, треба лишати непопущено. Цілком добрих руских виразів технічних має граматика вже коло 100“.

І справді, в граматиці Смаль-Стоцького і Гартнера ми стріваємо вже багато термінів, що вони вперше їх склали і що їх вживає тепер наша фільологічна наука; ось де-які з сих термінів: відмінок, прикметник, злучник, дієприкметник, дієименник, співзвук, став (залогъ), оклик (междометіе), голосовуки, спосіб прямиий, приказовий, запинка (,), питайник (?), окличник (!) і т. и. Менш розповсюджені їх терміни: злучка (сорула), прикладка (аррозітіо), перечка, назви часів — теперішність, минувшість, будучність, приподоблюване (аквімілатіо) і т. и. В сій же граматиці ми вперше стріваємо назви — однина (n. singularis) і множина (n. pluralis), що перейшли до нас з сербської мови. Назва відмінків, як взагалі в Галичині, тут числова. „Що ми відмінки лише нумеруємо, на це кождий агодить ся“, каже про се Смаль-Стоцький ²⁾: „бо після нинішнього уживаня відмінків по найбільшій часті неможлива така назва, щоб поділяла в саму суть. Також уважали ми на те, щоб технічні вирази були зручні; ми радили б навіть, щоб в виразах став підметний, спосіб прямиий... іменники став і спосіб промовчувати“.

Джерелами, з яких користувались Смаль-Стоцький і Гартнер, що до своєї термінології, були праці Дячана та Огоновського, подекуди — Словник Желехівського; термі-

¹⁾ Див. „Про план науки рускої мови в гімназіях“ Ст. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, 1893 р.

²⁾ Див. „Про план науки рускої мови“.

нології з цих праць вони взяли чимало, але брали переважно те, що було кращого.

Взагалі, про термінологію См.-Стоцького треба сказати, що се одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову, вироблену на підставі народньої мови термінологію. Вона мала великий вплив на граматичну термінологію тих праць, що виходили після року 1898. Так, в „Рускій граматиці“ Ом. Поповича ¹⁾, в статі д-ра Вол. Охримовича: „Про наголос в українсько-російській мові“ ²⁾, в граматиці В. Коцовського і І. Огоновського ³⁾, в „Рускій правописі“ ⁴⁾ і в инш. працях знаходимо ті ж само терміни, що і в граматиці Смаль-Стоцького. Що до останніх двох праць, то треба зазначити, що терміни їх сливе що однакові, спільні, і коли вони не вживали термінів Смаль-Стоцького, то брали їх у Огоновського.

Можна сказати, що після граматики Смаль-Стоцького термінологія значно не одмінюєтє ся. Але була ще спроба переробити граматичну термінологію. Ми розуміємо термінологію в працях відомого вченого Івана Верхратського ⁵⁾. „Завсїгди старав ся я терміни так укладати“ — каже він в передмові до „Соматології“: щоби легко могли присвоїти ся нашому язику і щоби виражаючи річ определено улекшували научність в письменнім язвці“. Верхратський подав силу своїх власних термінів, правда, не завше вироблених ним на підставі зазначеної цитати: ладня (согласованіє), слововлад (синтаксисъ), річня (ученіє о предложеніяхъ), падежн я, середозвук, передросток (приставка). Але треба зазначити, що багато термінів Верхратського — хоч деякі і витворені гарно — визначають ся

¹⁾ Руска грамика для шкіл народних. Части I -- II. Відень, р. 1897.

²⁾ Записки Наукового Товариства імені Шевченка, т. XXXIII, 1900 р., кн. I.

³⁾ Методична грамика рускої мови для IV класи шкіл 5 і 6 класових Л., видана II, 1904 р.

⁴⁾ Руска правописъ зі словарцем. На основі елярбату Комісії покликаної ц. к. Радою шкільною красвою, прийняті фільологічною секцією Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Львів, 1904.

⁵⁾ 1. Про говор галицьких лемків, Львів, р. 1902; 2. Знадоби для пізнання угорсько-русских говорів. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, р. 1899. кн. I і далі. 3. Начерк соматології, Львів. 1897.

особливою вульгарністю, як от — скорота (скорочення), відсажені поняття (абстрактні), опомічник (вспомог. глаг.), повельник (imperativ.), накінчик (суфікс), стан страдний, одлічник (superlativus), рядовик (дг. positifus); назви часів такі: теперішник, минувшик, давноминувшик, будущик. Цікаві назви одмінків: іменник, рідник, дайник, переємник (accusativus), вонник, творник, містник; але у відомого російського філолога Р. Врандта (див. про його назче) знаходимо тіж само терміни: рідникъ, давільникъ, збвникъ, творникъ, мѣстникъ; тільки іменник та переємник витворив Верхратський самостійно. Де яких в термінах Верхратського не можна не лічити за влучні, але їх занадта штучність, се закінченне скрізь на — и к ріже вуха. А як звернемось до самого тексту, „Про говор галицких лемків“, напр., то знайдемо там такі штучні місця: „Де котрі сущники женьского рода можуть приймати накінчик мужський в іменяку ед. числа“ (ст. 10), або „накінчик творника“ (ст. 119), „накінчик дайника“ (119), або ще: „втискає ся тут і там накінчик женьских сущників“ (119)... Колись Ом. Партицький в болем писав: „Наша правопись, мов мучениця яка, ділає свої метаморфови...“¹⁾ Те ж само можна сказати і про нашу термінологію.—Завадта виробленність і штучність термінології Верхратського перешкоджає їй розповсюджуватись, і поки що, крім самого автора, її ніхто не вживає.

Наприкінці треба ще зазначити—„Praktische Grammatik der kleinrussischen Sprache“ (р. 1891) М. Митрофановича, та „Грамматика церковно-словенського язика“ (р. 1900) І. Мільницького. Хоч сі граматки написані і в наші часи, але написані вони „явцієм“, чомусь подобаєть ся їм і давній правопис і російська термінологія. Тільки де-не-де, частійш у Мільницького, надибуємо другорядні терміни Ом. Огоновського. Завначаємо сі граматки, як зразок боротьби давнього, старого з молодим, як зразок великого російського впливу.

Сам ми кінчаємо нарис розвитку граматичної термінології в Галичині. Протягом восьмидесяти років (1830 —

¹⁾ Правда, 1867 р., „Етимология і фонетика“, ч. 5—8.

1907) розвитку граматичної літератури розвивалась поруч з нею, як ми бачили, і граматична термінологія. Розвивалась вона не в нас, українців роспійських, де з цього боку зовсім нічого не зроблено, а в наших закордонних земляків, галичан. Почавши з простого наслідування чужого, з переймання чужих зразків, вона, граматична термінологія, довго не натрапляла на той шлях, яким повинна була йти. Багато перешкод ставало на дорозі розвитку граматичної літератури і разом з нею граматичної термінології, і вони довго не були рідними, як не був рідним і тодішній письменний язык. Але течія народности поволі, то будім лякаючись чогось, пробивалась до граматичної термінології; то течія ся напружено бігла вперед, то звертала назад, але де далі — вона все більшала й ширилась, аж поки зовсім не запанула над старим і опорохвілим.

IV.

Поглянемо тепер, як розвивалась граматична термінологія на Україні Роспійській.

Як ми вже означали, в розвитку граматичної літератури у нас була велика перерва. Після граматки О. Павловського р. 1818 аж до наших часів, се б то протягом дев'яноста років, ми не мали жадної граматки. Тому можна сказати, що ми сливе й зовсім не брали ніякої участі в справі розвитку граматичної термінології.

Але протягом 50-х і 60-х років у нас виходили деякі граматки й інші праці, де надбуємо в ряди-годи де-що з термінології. Проте наперед завважимо, що ті терміни, яких ми знаходимо в себе, завше більш народні за терміни галицькі не тільки того часу, але й дальшого.

Почнемо з граматок. З початку 60-х років загальний тодішній рух розворушив і наших письменників і ми маємо низочку граматок, виданих для селян. Се були перші наші граматки — П. Куліша, Деркача, Т. Шевченка, Л. Яценка, пізнійше — Гаццука ¹⁾. Що до термінології, то

¹⁾ Ми переглянули ось які граматки.

І. П. Куліша. Граматка. С.-Петербургъ, р. 1861, ціна 3 коп.
Була ще граматка р. 1857, 50 к.

в означених працях ми знаходимо її дуже мало, та й то, звичайно, тільки в термінах другорядних. В граматиці П. Куліша знаходимо: *забука маленька* або *стрічна*, *прописна*, *крива* (скоропис), *склади*. Краще стоїть справа в термінологією в самій цікавій з тодішніх грама-ток, в граматиці Ілька Деркача, де вперше знаходимо *знави* звуків: *приголосні*, *голосні*, *півголосні* або *завначки*; *наголос* тут *втічка*, *завначені* *склади* *прости* і *перевернуті*. В „Вукварі“ Шевченка, що до термінології — нічого цікавого. В граматиці Ященка знаходимо де які терміни Деркача, а також — *значок* (бука), *голос* (звук), *слово* *односкладне*, *двохкладне* і т. п. Нічого особливого не знаходимо і в „Абетці“ Гацука.

У відомім місячнику „Основа“ знаходимо декілько статей цікавих що до термінології: 1) „Замітки о русин-ской терминологіи“ М. Левченка, 1861, кн. 7; 2) „По поводу замітки г. Левченко“ П. Єфименка, 1862 р., кн. 8; 3) „Наскі граматки“, 1862, кн. 1. В сих статях ставлено питання за народню термінологію, запрошувалось помагати розроблюванню її, але основани нічого не зробили для розвитку термінології. В означених статях ми знаходимо і деякі терміни: *писовня* (орфографія), *мовниця* (граматика) — два цікавих терміні у Левченка; ті ж само терміни у Єфименка — *правопис*, *словопис*, *словописання*, а *граматика* — *письменниця*. Трохи більше термінів знаходимо в статі Гацука („Наскі граматки“): *голосна*, *приголосна*, *півголосна*, *менця* *речей*, *примення* (прилагат.) *замісьчення*, *приглаголля* (варѣіе), *замісьглаголля* (междом.), *міжолівья* (союз), *передслівья* (предлогъ), *парост* (суффиксъ). Як бачимо, деякі в термінів дуже влучні, а решта все таки втворена відпоідно народній мові.

II. Українська граматка. Скомпонував Ілля Деркач. Москва, 1861 року.

III. Буварь южно-русской. Ціна 3 коп. С.-П.-Б. Составилъ Тарасъ Шевченко, 1851 р.

IV. Граматка за для українського люду. Скомпонував Л. Ященко. Ціна 10 шагів. Москва, 1862 року.

V. М. Гацуку. Українська Абетка. Москва, 1871 р. ц. 30 коп.

Відомий етнограф М. Номіс теж лишив нам де кілька гарних, чисто народніх термінів. В його рецензії на словник К. Шейковського ¹⁾ (р. 1862) знаходимо ось які терміни: похилення (modus), слововиводъ (етимологія), будуче уремя, одміна падеживъ, приголось (согласная), вимова, писання (орфографія), півголосна літера і т. н. Де що знаходимо те ж саме, що і в Гатдука: голосна, замість глаголя, мення. В передмові до відомих „Приказок“, ²⁾ написаній чудовою народньою мовою, знаходимо: пятака (точка), велика літера, вимова, приголось (согласная), покороченне мення.

Як ще додамо, що є по декілько термінів в словниках Закревського, Пискунова, Шейковського, в „Ужнику рідного поля“ Гатдука, і в де яких инш. працях, то се буде і все, що ми знаходимо в себе в термінології за 50 і 60 років.

Дальніші обставини склали ся вже так, що українське слово було зовсім заборонено, видавати наукових праць стало невільно. І тільки в 1905 року впали ті ганебні застави, що не давали колосити ся нашій рідній культурі. А в 1906 р. у нас починаєть ся розвій граматичної літератури.

Але риніше, ніж приступати до граматик нашого часу, скажемо ще про ту граматичну термінологію, яку знаходимо в відомім словнику Уманця і Спілки. Звичайно, що од чотирохтомного словника ми маємо право вимагати, щоб він зазначав і граматичну термінологію. Але з цього боку словник не дуже вдалий. Ми не знаходимо в йому перекладу таких звичайних термінів, як от „подлежащее“, „междометіє“, „двоеточіє“, „тире“, „дѣепричастіє“ і т. н. Джерела де яких термінів, що знаходимо в словнику, не завжди правдиво зазначені; так Осадці приписано чимало термінів, яких ми у того не знаходимо, як от приглаголя, применения; не знаходимо в граматичній Смаль-Стоцького термінів „сполучник“, „причастник“, заім. „посидательний“ і инш., які приписаві їй; крім цього, у См.-Ст. числівник, а не числівник, і т. н. Частенько чомуь в

¹⁾ Де що про українське писання і про словосбірць К. Шейковського. Листъ до редакції. (Черниговскій Листокъ за 1672 р. № 2—4).

²⁾ М. Номіс. Українські приказки, прислів'я і таке инше. С.-П.-Б., р. 1865.

словнику зазначаєть ся і не той наголос, який знаходимо в джерелах; так, в слови „Желехівського“ знаходимо не „числівник“, „порівняння“, „спряження“, як подає словник Уманця, а „числівник“, „порівняне“, „спряжене“. В граматиці См.-Ст. знаходимо не „іменник“, а „іменик“. І т. и.

Першою граматикою, що вийшла в наш час, була „Коротка граMATика української мови“ П. Залозного (року 1906). Як і зазначає сам автор в передмові, він скористував в галицьких термінів майже цілком. Наша невиклість до граMATичних термінів примушувала кожного з наших авторів граMATик обговорювати про се в передмові, лякаючись, що їх термінології не зрозуміють. „Може хто скаже, що не слід було, живучи в Росії, де суспільство, виховане в російських школах, привичалося до російських термінів, — не слід було міняти їх на інші“, каже П. Залозний в передмові. „Терміни все одно слова не живі, і як би вони не говорили ся, від того мова не псується“. Зазначаючи далі, що терміни російські, в більшости — далеко не російські і що терміни російських граMATик „мають такий стрій, що їх ніяк не можна вбгати в нашу фонетику“, автор каже: „В галицькій Україні наукові справи, а між ними й граMATика, давно вже викладаються українською мовою; там впроблені граMATичні терміни із рідних слів; завчити або зрозуміти їх зовсім легко навіть школяреві (?), що знає російську граMATику. Тим то беремо галицькі терміни майже цілком“. Звичайно, що терміни „слова не живі“ і що „як би вони не говорили ся, від того мова не псується“. Так, але вони повинні бути втвореними з слів живих, бо без цього хоч і не псується мова, зате псуватиметь ся справа кращого вивчення рідної мови. Сього не мав на оді д. Залозний і тому вжив в своїй граMATиці термінів переважно в граMATики Коповського, і не попільнував, аби більше переробити їх і більше пристосувати до рідної мови. Нічого самостійного, виключаючи де яких другорядних термінів, в граMATиці Залозного ми не знаходимо. Хвилю граMATики ми вважаємо й те, що в ній граMATичні терміни не мають наголосу, — се для середнього читача, не звязаного з граMATиками галичан, дуже незручно. Тут вже автор не може оказати, що „як би терміни не говорили ся, від того мова не псується“.

Спробу втворити граматичну термінологію так, щоб вона була більше народньою і щоб термін відповідав тому розумінню, якого знаком його вживається, зробив у нас профес. А. Кримський. Попереду в числах „Зорі“ за р. 1906, а потім в окремій граматиці, ми бачимо цїкаву термінологію. На жаль, поки що вишло тільки чотирь випуски сеї корисної граматики ¹⁾. В сеї праці проф. Кримський висловлює теж і свої думки, що до граматичної термінології. Зазначивши про джерела російської термінології, — джерела не всі, бо чомусь зазначається один тільки Іоан, ексарх Болгарський, — автор пише: „Малорусская грамматическая наука, въ виду общаго, принципиальнаго демократическаго стремленія малорусской литературы къ простонародной удобопонятности, много разъ пыталась выработать свою собственную, родную грамматическую терминологию и такой омытъ официально проведенъ теперь въ галицкихъ и буковинскихъ малорусскихъ гимназіяхъ“. Далі автор питає: „Но удачна ли официальная австрийско-малорусская терминологія?“ і відповідає, що вї. „Ну вотъ, по ней „имя существительное“ называлось прежде „суцанк“ (что очень походило на „сушник“, т.-е. узваръ пѣз сухихъ плодовъ, или хворостъ, собираемый в лѣсу; валежникъ), а теперь оно называется болѣе удачно, но все же сбивчиво: „именник“ (какъ будто имя прилагательное и имя числительное уже не могли быть названы „именникомъ“) ²⁾. Зазначивши далі хибн числової назви відмічників, проф. Кримський каже про термінологію своєї граматики: „Я рѣшилъ: въ своей грамматикѣ брать пѣз закордонной малорусской грамматической терминологіи только кой-какіе отдѣльные термины, которые поноснѣе, а вмѣсто того или держаться русской (т.-е. церковно-славянской или болгарской) терминологіи, или, съ оговоркой, предлагать свои собственные термины, которые не очень отступали бы отъ русской, т. е. болгарской терминологіи, и могли бы казаться для украинцевъ удобопонятными“ ³⁾.

¹⁾ Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Т. I, выпускъ 1. Москва, 1907. Томъ II, выпускъ 1, (уроки I — V). М. 1907. Т. I, вып. 2 і 6, М. 1908 р

²⁾ Кримський, грамматика, т. II, вып. I, ст. 1 — 2.

³⁾ Ibidem.

Граматика А. Кримського написана російською мовою і на жаль в ній ми знаходимо дуже мало другорядних термінів. Перш над усе — автор втворив декілько назв частей мови: ім'я самостійне або суще (в сербській мові маємо самоствайне рјечи), ім'я приложене, ім'я число; його містої менник стріваємо равї ще у Дячана, а виклик — у „Рускій правописі“. Решту термінів автор чомусь перероблює з російсько-славянських: глагол, нарїччя, предлог, союз. Що цікавого з граматичних термінів, так се назви відмінків. Автор незадоволеній з російської номенклатури відмінків. „Можеть ли славянинъ“, каже він в означенім місці про термінольоґію: „не зная греческаго языка, постигнуть, о какомъ актѣ „падеія“ идетъ рѣчь при склоненіи, или на какое „рожденіе“ указываетъ форма „стола“, или какамъ „вина“ указываетъ в формѣ „я вижу лѣсъ?“ Не подобаетъ ся авторови і звичай галичан давати числові назви відмінкам. „Для одѣйки удобства или неудобства этой системы пусть-ка русскій читатель догадается, что „відмінок п'ятий“ — это есть „падежъ авательный“, „відмінок шостий“ — „творительный“ і т. п.

Через се Кримський дає назву відмінкам відповідно їх значінню. Але терміни проф. Кримського, виключаючи деяких, не можна вважати за самостійні — деякі з його термінів, як і самий спосіб втвору, ми знаходимо ще у Брандта¹⁾. Ось сі назви відмінків: називний, родовий (тут же пояснюеть ся: „лучше бы выхидний або частковий“), давальний, знахідний (ассуативус), кличний, орудий, місцевий. Терміни називний і давальний знаходимо у Брандта. Порівнюючи сі терміни з термінами І. Верхратського, що теж спробував дати назву відмінкам (див. вище), повинно признати терміни проф. Кримського трохи відповідайшими. Проте, про термин, ну, хоча б „знахідний“, можна сказати, перефразуючи слова самого автора: про який „знахід“ говорить ся в реченні — „він побив жінку“, або — „я вламав ножа“?

Подано тут таблицку, в якій буде відайше, поскільки Верхратський і Кримський, що пробували дати відповідної назви відмінкам, скористували з термінів Брандта.

¹⁾ Праці його див. нижче.

	<i>Брандт.</i>	<i>Верхурацький.</i>	<i>Кримський.</i>
Nom.	називникъ, <i>назывный</i>	іменняк	називний
Gen.	рідний, <i>родникъ</i>	рідник	родовий
Dat.	давальний, <i>давательный</i>	дайник	давальний
Acc.	винильний, <i>винительный</i>	пересмник	знахідний
Voc.	зовний, <i>званный</i>	зовник, <i>выкликник</i>	кликний
Abl.	творний, <i>творный</i>	творник	орудний
Instr.	містний, <i>местный</i>	містник	місцевий.

Як бачимо, всі терміни Брандта, виключаючи ассюа-тив'а, — назви йому наші фільольогі ніяк не придумаютъ — всі терміни ввійшли до нашої граматики.

Таким чином, як бачимо, термінологія проф. Кримського, здебільшого, не самостійна. Решта не головних термінів теж не виявляє нічого оригінального і нічим не одрізняєть ся од термінів галицьких.

Третьою граматиною, що вийшла у нас, була „Коротка українська граMATика для школи“ Грицька Шерстюка (р. 1907, Полтава, видавництво „Український учитель“). На ній ми довго співнати ся не стали б, бо в сій граматиці по часті термінології, як і в граматиці П. Залозного, само-стійного знаходимо мало. Але те, що вона призначена для школи, примушує нас де що про неї сказати. В передмові, що дуже нагадує собою зазначене нами місце в граматиці Кримського про термінологію, автор каже: „Галицькі гра-матичні терміни я признав ¹⁾ не всі досить відтними та зрозумілими й через те мусів де-які з них змінити на терміни витворені професором А. Є. Кримським ²⁾ у власній гра-матиці“. Що до термінології, то д. Шерстюк користував ся в граматики Ом. Поповича та Залозного, а головні терміни, навіть невдалий в аріччя — невдалий, бо він не виявляє того розуміння, якого знаком його вживаєть ся — взяв з граматики проф. Кримського. За Кримським Шерстюк в пе-редмові правдиво висловлюєть ся проти числової назви від-міяків, що паує в Галичині, а між тим сам же вживає числової назви ступнів порівняння, як се роблять і галичане. Дбаючи про те, щоб граMATика „була цілком зрозуміла для

¹⁾ Автор зазначає в джерелах, з яких він користував ся, тільки одну галицьку другорядну граматику Поповича.

²⁾ Як ми бачили, здебільшого вони витворені не ним.

українських учнів", д. Шерстюковн слід було краще пошльнувати граматичної термінології, сього живчика граматики.

Великою хибою граматики Шерстюка є й те, що ми вже зазначили про граматику П. Залозного — хоч би один де-небудь наголос над граматичним терміном. В граматиці для школи слога не повинно б бути ні в якому разі. Та й справді, як учень стане наголошувати назви „шідмет“, „наголос“ і т. и., коли тут помилляеть ся навіть читач середньої освіти? Термін „наголос“ учень скорі прочитає „нагóлос“, або „наголós“, ніж так, як його читати слід. Краші галицькі граматики — як от граматика Смаль-Стоцького — вживають наголосу не тільки над термінами, але й над кожним словом. А в нас, де ще сусильство не призвичаїлось до вивчення рідної мови, учні, особливо ті, що одержали трохи російської освіти, читаючи, будуть калічити рідну мову. Наголос у сім разі був би для їх дуже корисним. Зазначений нами відомий фольольог Смаль-Стоцький в своїй статі: „Про план науки рускої мови в гімназиях“ між иншим каже: „Що наголос руских слів треба в рускій граматиці конечно подавати, се зрозуміла більша часть граматиків“. Тільки не наші, додамо ми од себе.

Самою цікавою, збудованою на науковому ґрунті, є у нас „Українська граматика“ Є. Тимченка. Се найперша у нас наукова граматика і між короткими граматиками нашого часу, адебільшого не виробленими самостійно і не збудованими науково, вона значно виділяеть ся. Про термінологію автор каже в передмові: „Дотично граматичної номенклятури маю завважити, що в де-яких термінах я відступив від загально вживаних в галицьких школах, замінивши їх, на мою думку, відовіднішними; зрештою граматичні номенклятури я не надаю великої ваги і ладен не вживати надалі нововитворених термінів, коли компетентна критика не признає їх і подасть щось кращого“. Отже, хоч автор і каже, що він помеклятурі „не надає великої ваги“, проте в його граматиці ми знаходимо найкращі терміни з тих, що витворила досі закордонна граматична література. Самім термінам д. Тимченко пошльнував дати українську конструкторію. Чимало з тих термінів, що знаходимо в зазначеній граматиці, знаходимо ще в „Русско-малоросійскомъ

словарь* (р.р. 1897—1899) того ж автора, який, до речі мови, слухає що не має тих хиб, що ми зазначили на словник Уманця і Спілки. Ось де які в термінах граматики, яких ми не стіваємо у попередніх авторів: часівник (verbum), спосіб дійсний, вольовий, гаданий, речівник, ступені якості (краще було б міра якості), стосуваним (declinatio), часування (conjugatio), займенники присвійні (в Галичині — присвоюючі) і т. п. В „Русско-малороссійскомъ словарѣ“ стіваємо багато термінів чисто народніх: двуголоска, розділька (тире), ридь чоловічий, жіночий, часъ минулий і т. п. Терміни часівник, речівник, стосування, часування і де які інші знаходимо і в польській термінології: czasownik, rzeczownik, stosowanie, czasowanie; що до останнього терміну — часування, то він викликає зайву асоціацію, бо часування в нашій мові означає м'яошію.

Як ми вже зазначали, трудність витвору відповідної граматичної термінології частенько примушувала українських фільологів черпати з загальної латинської термінології, падавши їй, звичайно, української конструкції. Так робив О. Огоновський, Верхратський, Студинський¹⁾ і багато інших; теж робить і Е. Тимченко. У його стіваємо латинську назву відмінків, — номінатив, генетив і т. д., часівники активні, пасивні, суфікси, префікси і т. п. Можна тільки пожалкувати, що автор не подбав, аби для зазначених термінів подати український вираз, тим більше, що такі вирази у нас є²⁾.

Що до наголосу над термінами, то в граматиці Тимченка ми частенько його знаходимо, проте не скрізь. Але брак з цього боку трохи заповнюється деякими правилами про наголос, які подані в граматиці.

За джерело теї граматичної термінології, якої вжив д. Е. Тимченко в своїй граматиці, треба вважати взагалі закордонну граматичну літературу, переважно Смаль-Стопського і Огоновського. Велика у автора свідомість фільологіч-

¹⁾ „Адельфотес“, грамика видана у Львові в р. 1891. К. Студинський. Зап. Н. Тов. ім. Ш., т. VII.

²⁾ Див. критику граматики д. Тимченка в „Діл“ за 1907 р., № 112 д-ра М. Пачовського, а також — „Русск. Филологич. Вѣстникъ“, 1907, № 2, ст. 419 — 422.

вої літератури допомогла йому скористуватись з найкращих термінів. Тут ми повинні проти волі згадати ще про зазначені грамматики Залозного та Шерстюка. В тих джерелах, на які покладається д. Залозний, зазначені — граMATика Коцовського, „Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи“ (р. 1889) Р. Науменка і „Лекціи по исторіи русскаго языка“ А. І. Соболевського. Виключаючи останні дві праці, з яких автор особливо скористуватись не міг, виходить, що П. Залозний писав свою граматику на підставі тільки одного Коцовського... Теж саме можна сказати про граматику д. Шерстюка, що з закордонної літератури скористував тільки з граматики Поповича. В граMATиках Залозного та Шерстюка в списку джерел не знаходимо головних праць граMATичної літератури — граMATик О. Огоновського та Смаль-Сгоцького.

Сим ми кінчаємо про розвиток граMATичної термінології на Україні Російській. Український язык тут не признавав ся офіційно, віде по школах він не викладав ся. Тому розвиток граMATик рідної мови, а разом з тим і граMATичної термінології йшов по-за межами України Російської, на Галичині, де українська мова адавно була признана офіційно і на ній вело ся викладання науки по школах. Термінологію ми знаходимо в себе тільки випадково, по всяких передмовах та граMATках, і тільки в останні дні — по граMATиках. Але треба зазначити, що ті терміни, яких знаходимо в себе, — адебільшого се терміни другорядні, — вирізняють ся своєю народністю, своєю народвою конструкцією (час минулий, а не минувший, рід чоловічий, жіночий, присвійні, а не присвоюючі займенники). Що до головних термінів, то вони у нас не знаходили собі доброго ґрунту на витворення, і їх у нас брали з термінології галицької.

Спроби термінів синтаксичних ми ще в себе не маємо, бо поки що у нас кожний автор починає з частки першої, а складні — ще ніхто не подав.

V.

Нам зостається сказати ще про ті впливи, що одбивались на розвитку граMATичної термінології і що кляли на неї таку чи иншу ознаку. Українська термінологія, як

ми бачили, довго складала ся, довго витворювала ся і йшла навпомацки, поки не натрапила певний шлях — шлях народности. Під боком були сусіди, що мали досить розвинену граматичну термінологію, яка не могла не впливати на термінологію українську.

Що до впливів, то можна намітити такі 4 пороги в розвитку нашої термінології: 1) вплив славянський, 2) вплив російський, 3) польський і 4) вплив живої народної мови.

Про славянський вплив ми вже вище зазначили, — він панував скрізь по славянських землях. Всі перші граматики українські в Галичині писані кирилицею. Росія теж довго впливала на Галичину; праці Ломовосова, Греча, Востокова і инш. дуже впливали на наші граматики як своїм змістом, так і термінологією. Російський вплив, звичайно, тільки гальмував розвиток рідної термінології; він довго держав ся непохитним і лиш в 60-х років почав значно слабшати.

Тут ми повинні ще зазначити, що термінологія відомого російського філолога Романа Брандта впливала трохи й на нашу. Проф. Брандт, як відомо, в своїх працях ¹⁾ уживав одмінної од загальної російської термінології, особливо, що до назв відмінків; от сі назви: називний, називникъ, рідний, рідникъ, давальний, давальникъ (або получальний, получникъ), винильний, винильникъ, зовний, зовникъ, творний, творникъ, мѣстний, мѣстникъ. Як ми вже бачили, з сих назв скористували для своїх термінів Верхратський і Кримський. Стриваємо ще у Брандта терміни — гласникъ, согласникъ (або обавучня), безголосный звукъ. Цікаво зазначити ще терміни чисел — одинна, двоина, множинна, які тепер у нас розповсюджені по граматиках і які взяті з сербської мови. — Загалі треба сказати, що метод, форму витворення термінів, яку подав Брандт, ми знаходимо і в наших граматиках.

¹⁾ Див. праці: Поправки и дополненія къ русскому переводу сравнительной морфологии славянскихъ языковъ Ф. Миклошича. Москва, 1891. Лекціи по исторической грамматикѣ русскаго языка. Фонетика. М. 1792. Староцерковный языкъ. М. 1902.

Разом з тим, як до граматичної літератури пробиваєть ся народня течія, починаєть ся і вплив польської граматичної термінології. Треба зазначити, що славянська граматична термінологія сліве що зовсім не впливала на термінологію польську. Дуже давно латинська термінологія була перекладена просто на польську народню мову; польська мова не мала, можна сказати, таких завадго невдалих термінів, які ми стріваємо в граматиці російській.

Ми переглянули граматичну термінологію одноі з перших польських граматиц, що була дуже розповсюджена, мала до десятка видань і викладалась скрізь по школах — граматики Онопрія Копчинського (1755—1817), відомого польського педагога й діяча по народній освіті¹⁾. Вже в цій граматиці знаходимо чимало термінів таких, що потім стрівають ся в українських граматиках.

Ся народність польської граматичної термінології рано почала впливати на нашу термінологію. Зразків народньої термінології, крім польської, тоді ще не було, тому зрозуміло, що українська граматична література мусіла звернутись до польської і витворювати свої терміни на її зразок. Ще в „Практичній граматиці німецьк. яз.“ р. 1862 (див. вище), граматиці, де ми сліве що вперше знаходимо народню термінологію, ми стріваємо і терміни, що можна вважати за витворені з польських, як от *степенованье*, *подметъ* і т. д. А в „Ітанці языкоучебній“ р. 1863²⁾ знаходимо поруч з термінами українськими і терміни польські (в лапках), що свідчить про їх джерело: *подметъ* (*podmiot*), *середникъ* (*średnik*, з латинського — *media nota*), *положене подрядне* (*podrządne*) і т. и.

Пізнійшими часами, роками 70 і 80, коли народня течія вже брала гору над старим в граматичній термінології, вплив польський став ще більше помітним і в нас на польський зразок було витворено чимало термінів. Ог приклади термінів, що відзначають ся польським впливом і вводі просто перекладених з польського: у Партинського: *складня* (*składnia*), *завменника вагляднô* (*względne*),

¹⁾ *Grammatyka dla szkół narodowych*. Warszawa; p. p. 1778, 1780, 1783.

²⁾ *Упражненія граматичні*, Гр. Шашкевича.

проти́яка (przeciwiek), кропка (kropka) і т. п.; у Огоновського: рідь нѣякіѣ (nijaki), полож. втручене (wtacsone), степ. рівний (st. równy), ст. ви́шій (st. wyższy), предметъ (przedmiot, obiectum, — Упражн. грам.). Ваггалі, Огоновський ужив чимало термінів, або втворених на польській зразок, або взятих просто з польської мови¹⁾.

Польський і український язык в давніх давен впливали один на одного, кожний з їх позначав слова один у одного, так що тепер маємо силу слів, що про їх не можемо сказати, кому вони належать — чи вони наші, чи польські, бо вони спільні. Українські фільолоґи не могли не брати польських термінів — вони були рідними і в нашій мові. От через се можна сказати, що вплив польської граматичної термінології на нашу був здебільшого корисним.

Другим джерелом, з якого наші фільолоґи чимало користували, що до граматичної літератури і термінології, була мова німецька. Кошитар, Шафарик, Добровський і інші діячі пори славянського відродження писали свої праці переважно німецькою мовою; звичайно, наші вчені з ними знайомились і се одбило ся трохи і на нашій граматичній термінології; в де яких працях, напр. у Огоновського, иноді знаходимо поруч з терміном українським і термін німецький (в скобках), що свідчить про джерело, звідки термін сей втворив ся.

З термінів, що втворили ся під німецьким впливом, варто означити: реченьє наге (nackter Satz, Осадня) шедести (Geräusche, Огон.), вивук (Auslaut)²⁾, наавук (Anlaut, См.-Ст.), форма (die Form, Дячан), заключки (Einschlusszeichen, Упр. гр.), знак приводний (Anführungszeichen, Упр. гр.), знаки размышлення (Gedankenstrich, Левиньк.), сопрошедшее время (die Mitvergangene Zeit,

¹⁾ Ось ще приклади термінів, що мають на собі польський вплив: заименикъ (zaimiek, Упр. гр.), голоска (głoska, П. Павлус.), сгода (zгода, Дячан), здане (zdanie, Сл. Парт.), одміна (odmiana, Парт., Сл. Ум.), припадокъ (przypadek, П. П.), имена зборовѣ (zbiogowe, Огон.); назви способів у Парт. і Огон. — высказующій, неозначенній, писарскій знаки (pisarskie znamiona, Упр. гр.), крапка (Уживок р. поля), знакъ пытанья (znak pytania, Дячан). У Тимченка: писовня (pisownia), часівник (sazownik), речівник (rzeczownik), час пришлий (przyszly). І т. и.

²⁾ У Я. Грота є термін „призвукъ“ (придыхание).

Практична гр.), предпрошедшее (Vorvergangene Zeit, Пр. гр.), числит. основательныя (Левицькій), основні (grundzahlen) і т. н.

Менш помітним був вплив інших славянських мов, бо вони ще не мали розвитку своєї термінології і більше черпали з славянсько-російського джерела. З чеської, напр., та сербської мов ми ваяли дуже мало граматичних термінів.

В чеській мові знаходимо чимало термінів, цілком похожих на наші теперішні. Так, в граматиці Ганки ще р. 1832 ¹⁾ ми знаходимо samohlásky, yhlásky, dwog-zwořky, pŕyslowky, vykřiknřky, sklada і т. п.; за джерело їх проте можна вважати польську термінологію, бо ті ж само терміни знаходимо ще у Копчинського. Тут же ми стриваємо і терміни vřıvob, pŕysudek, яких вживаєть ся ще й досі в нашій термінології. Терміну Партицького на мѣстка (pronomen) знаходимо у Ганки джерело — піпнетка. Тут же знаходимо і термін podmet (у нас підмет), але він скорі польського походження.

Що до сербської мови, то вона впливала на розвиток нашої граматичної термінології ще менше за чеську. В граматиці Даничича (р. 1850) стриваємо подметъ, прирокъ (pŕekedicatum), реченица (у нас речене), глаголи перелазни (переходи) і т. н. Nomina substantiva тут самостанне ріјечи, що знаходимо і в нашій термінології — ім'я самостійне (у проф. Кримського). З сербської ж мови до нашої граматичної термінології увійшли назви чисел: јединна (n. singularis) і множина (n. pluralis), що їх знаходимо перше у проф. Брандта, а потім і в нашій термінології, починаючи з граматики Смаль-Стоцького.

От такі були впливи на розвиток граматичної термінології. Звичайно, більший вплив помічався з того боку, де граматична література була більше розробленою і де терміни були рідайішими нашій мові — се з боку Польщі. Інші мови теж поклали знак на нашу термінологію, але знак мало помітний і випадковий, що не довго держав ся у нас і був швидко внесений живою течією, що запаувала в граматичній літературі. Течія ся була — жива пародія мова.

¹⁾ Mluwnice čili saustawa českeho gazyka. Podle Dobrowskeho. Od Wacława Hanky. W Praze, 1832.

Щоб показати правдивість висловлених думок, ми по-
дамо далі „Історичний словник української
граматичної термінології“.

Українська граматична термінологія знаходить ся тепер
в останньому періоді свого витвору. І поки вона не стала
скамявілою, ми повинні подбати, щоб вона витворилась як
можна найкраще, щоб вона придбала собі форми як мога
більше народні, як мога більше зрозумілі. А поки що багато
термінів, що повинні мати собі відповідну українську фор-
му, її не мають, як от назви відміників, назви міри порів-
няння і т. п. Багато термінів мають не відповідну форму;
деякі з їх мають по скільки виразів і наші фільолоґи
вживають тих, що їм більше до впадоби. Наголос тер-
мінів теж вживається так, як бажається авторови, —
маємо, напр., однина (См.-Стоцький), одніна (Коцов-
ський) і одинна́ (Брандт, Кримський), множина, мно-
жина і множинна́, і т. п.

От через все се візд українських фільолоґів стає не-
одмічно потрібним, стає питанням часу. Зізд, і тільки зізд
заповнить всі ті прогалини, що помічають ся в граматичній
термінології, розвяже всі ті темні й спірні питання, що ви-
никли з сього боку останніми часами.

Про сімуляції у хірургії.

Головного хірурга Київськ. Військ. Шпиталю

Д-ра М. Галіна.

На широкому полі науки взагалі, а хірургії з окрема, іноді випорсують ся бурянці, котрі здають ся здала й справді за щось варте і навіть можуть зацікавити справжнього наукового орача, ще й одурити його, як що він не озирнегь ся навкруги і не обміркує обставин життя і припадковости буряноквого явища. Це діялось адавна, ще тоді, як людський науковий розум йшов помадки, сплелучись розгадати природу чоловічу і його хвороби тільки оком і то простим та пучками, це діеть ся й тепер, хоч чоловік озброїв себе не тільки знаннем своїх попередників, а навіть і різдоманітним струментом та лабораторними і клінічними методами. Хто з щирістю, та не досеть освіченим розумом, а хто з поспіху та з малою науковою вагою випрочають ся на те наукове поле, як „перекоти поле“, а нащадкам доводить ся розбірати ся у тому і відкидати сурілу од доброго зерна.

А тим часом громадське життя зо всіма галузями свого істнування викидає з себе все нові і нові запити і наука повинна не тільки дати одповідь, але ж і аясувати її. Розвій капіталізму з його залізницями, фабриками, трамваями і т. інше, викинув на хірургічне поле чимало таких хвороб, якпх наша наука по за 100 років не знала. А разом з тим загальна військова повинність у Росії, за 23-30 останніх років, випростала з себе такі медичні речі, перед котрими всякий

лікарь замислюєть ся. Досить відомо, що не кожен може бути волякою і не мало людей знаходить ся, що й не хотять іти у москалі. Особливо це тичить ся до івородців, яким, дісно, трудно служити у війську. Не диво, що ці івородці звивають усяких засобів, щоб тільки уникти військової служби.

І до чого тільки людський розум, керуючись чи алою волею, чи необхідністю та примусом, не доходить, щоб тільки запобігти біди і одсахнути ся од військового обовязку. Одні рубають пальці та нівечать собі вука і очі, як, наприклад, наші Українці в Поділля, Волинщини та Кнївщини, другі—калічать руки, ноги, роблять собі штучні гили (*hernia artific.*) і т. н., як, напр., Євреї, у третіх — являють ся штучним опух ніг (*oedema artific.*), як у Вирмен, або штучне обруденне (*phlegmona artific.*) і штучні гулі (*tumores artific.*), як у старо-обрядців і мешканців Мнської губ., і так далі без кінця.

Усі оді покалічення уявляють в себе цілу низку нових хірургічних хвороб, невідомих взагалі лікарям, бо віде в підручниках не списави вони.

Крім таких покалічень, повобранці, особливо в івородців, так штучно вдають справжні хвороби, що і моді і запад-то довідченому професорови не втямки розібрати ся і розпізнати симуляцію від дійсної хвороби, або вродженого каліцтва. І от, як що такий вчений не обережеть ся і опше таку симуляцію, як дійсну хворість, то у чисту науку попадає бурян-омана, якпї повинно, конче, вирвати і геть одкинути.

На цих сторінках ми маємо на меті відігнути один тільки краєчок наукових хірургічних помилок.

Діло ось у чім. Ще в 1857 році в Товаристві Паризьких хірургів (*Société chirurgie de Paris*) було прочитано оповідь д-ра Perrin'a про одного хворого солдата, у котрого одна нога була скорочена на 3 см., клуб (*crista os. ilii*) цієї сторони стояв вище як на протилежній, а крім того почував ся помацки, приклавши долоню до більшого оворотя (*trochanter major*), якийсь глухий ляк, як тільки оворотя стегна ворухивсь чи то вперед, чи взад. Здавалось, що головка стегнова (*caput femoris*) виходить з свого суглоба, (*articulatio*) і знов вертаєть ся на своє місце, то б то—являєть ся „звичайний або кількарязовий звих" суглоба. Оцей ляк, із за суперечок різних поглядів, так задікавив Товариство Паризьких учених, що вони обрали з поміж себе найвпдат-

війшних хірургів і анатомів того часу, склали комісію з них і препоручили їй дослідити, з якої причини той ляск? Комісія ця зробила поспити на трудах, але ж призвести ляскання на трупі не спромоглась і нічого певного з тих спробунків не вийшло. Все ж таки найвидатніші в учених висловились, що тут не йде діло о якимсь звикленню суглоба, а лише тільки о совганню переднього краю великого задкового м'язя (*m. gluteus max.*) поверх більшого оворотя стегна.

На цім діло поки що й припинило ся.

Пройшло 50 років з того часу, як знов, у 1905 р., у французькій же хірургічній літературі д-р Ferraton оповістив про одного хворого, теж солдата, у котрого завше боляло в крижах (*reg. lumbalis*), особливо на правій стороні і щось ляскало в м'язі правої кульші (*reg. coxae*), до того ще й хворий шкульгав на праву ногу. Д-р Ferraton зробив операцію своєму хворому, але ж, розрізавши шкіру й оголивши більший оворот і край в. задкового м'язя, він не знайшов нічого незвичайного, патологічного і з тим зашив рану. Хворому ця операція нічогоіснько не запомогла. Все ж, автор хоч і не арозумів хворування свого солдата і мав приару на його, а проте висловив ся, що глухе ляскання коло суглоба залежить від того, що передній край *m. glutei max.* перескокує через більший оворот.

Через 2 роки після цього (1907) вже в німецькій медичній літературі проф. Вауер оповіщає про одну молоду дівчину, що почала жалітись на біль і якесь глухе ляскання в лівому стегні, після того як вона натрудила собі дуже погу, підіймаючись і лявючи по високих Альпійських кручах. Вауер хоч і не находив ніяких зовнішніх змін ні в кульші, ні в стегні (про *pelvis* і окорочення ноги він не агадує), а все ж зробив операцію дівчині, то б то оголивши більший оворот (*trochanter m.*) і тужньову частину в. задкового м'язя, пришив передній краєчок цього м'язя до окістниці б. оворотя. Дівчині полегчало. З приводу цього факту проф. Вауер висловлює ся, що до причини ляскання в межі кульші, згідно з комісією Пар. хірургів і д-ром Ferraton'ом.

Такими ж очима подивив ся на це питання і проф. Кузнецов, що оце торік надрукував на сторінках „Рус. Врча“, № 20, своє вельми цікаве оповідання про двох молодих сол-

датів, досланих у Варшавський військовий шпиталь „на опиток“. Як видно зо змісту росправи проф. Кузнецова і двох фотографічних карток, доданих до неї, діло йде об тім, що у обох хворих опитаників було те ж саме, що й у хворих солдатів д-ра Pettin'a и Fegaton'a, тоб то: скорочення ноги на тій саме стороні, де й клуб був піднятий угору, скривлення похрестини у супротивлежну сторону і глухий ляск в межі кульші (geg. oohae). Шановний проф. не зупиняється досить на тому — з чого б то виникли зивозатість кульші і скорочення ноги і не обходить це питання, а звертає всю увагу наукового досвідчення на те, як вясувати отой ляск, що почувается ся в стегні, в межі суглоба, при порушенню б. оворота.

Після критично-літературного огляду цього питання автор приходить до того ж висновку, що й вище-згадані комісія і лікарі і вважає, що *m. gluteus m.*, після може якої травми, так змінюється, що своїм переднім краєм починає перескокувати через б. оворот, як тільки цей порушується поперед або узад і це совганне м'язу поверх кістки дає глухий агул, ляск, що нагадує німецьке „Clock“.

Нічого довго зупинятись на тих доказах, що ними проф. Кузнецов силкується підкреслити свій висновок, вони нецікаві й науково не досить обмірковані, але звернемо увагу на те, що шановний професор своїм висновком вводить у хірургічну науку щось нове, кажучи про якісь своєрідні зміни у в. задковому м'язу (*m. gluteus m.*), невідомі до сього часу у хірургічній патології, це раз, а друге те, що проф. Кузнецов підняв це питання у науковім зібранню лікарів Варш. Уезд. війск. шпиталю і приєднав їх до свого висновку, а далі оголосив свій погляд в російській літературі. Усе це, взагалі, примусило нас звернути особливу увагу на захоплене питання, бо діло торкається не тільки наукової правди, але ж і громадських справ (інтересів) через те саме, що такі хворі, про яких говорять проф. Кузнецов, часто-густо трапляють ся межі новобранців у нас, на Україні, хоча й виключно поміж Євреїв.

Наші спостереження на протязі більше 20 років охоплюють собою більше як 100 випадків. Лиш за останні п'ять місяців минулого року надіслано було у Київській військ. шпиталь 8 чоловіка новобранців, що будім то слабують на

кульшу, з них четверо гуртом враз. Всі прикмети хвороби такого великого гурта людей, що пройшов крізь наші руки, скупчені в одно, дають нам можливість скласти загальний малюнок цієї віби то хвороби і в рамці цього малюнку укласти ся як раз і випадки вище згаданих авторів (Perrin'a, Ferraton'a і Кузнецова).

Перш над усе мусимо занотувати, що усі новобранці і молоді солдати, про яких тут йде річ, належали до єврейської нації (як і обидва спитанники проф. Кузнецова). Далі, що у більшій частині з них, приблизно у 7—8 а 10, зміни в кульші і скороченне нога опостерегались з лівої сторони (як і в обох випадках проф. Кузнецова). Що ж до етіології захворювання, то всі некрути показують одноманітно: що віби то аадовго перед цим, за 6—15 років, упав (з горіща, з груби, з драбини. в льох і т. п.) і звихнув ногу і в того часу шкандибає, був лікар і заправляв звих, одному заправив, другому — ві (іноді показують лікарське свідоцтво про віби б то справжній звих, — якого, до речі, насправжкя і ваіжкy не має). Подробиць, однак, що до того, як упав, як заправляли звихнення, де саме боліло, чи були сніжки, чи довго хворував і т. п., — ніхто нічого не згадає.

Прикмети цього хворування будуть такі:

А. Перш усього кидаєть ся в вічі кульгавіне, характер котрого застаєть ся у всіх випадках однаковим, різниця тільки по силі. Спитанник приступає до розвідача, або відходить від його, крішко кульгаючи й спираючись на скорочену ногу і разом з тим навантажуєть ся усім своїм тулубом на тую ж сторону, а коліно і кульшо-стегновий (сока) суглоб встають ся без усякого спорухення, так, як би вочи були одержані аякільзовом, після резекції їх. Де котрі з авторів (Ferraton) порівнюють таку ходу з ходою при вродженнім звиху стегна. Насправді ж тулуб при вродженнім звиху нахиляєть ся вперед заразом в докаліченою ногою, тоді як у наших кульгавих тулуб схиляєть ся не в сагітальній, а фронтальній площині, набік, у сторону скороченої ноги.

В. Як що дослідувати хворого спереду (див фот. № 1), то примітно, що він міцно і довго стоїть лише на скороченій нозі, обспираючись на адорову, зігнуту трохи в коліні, а стояти на цій адоровій нозі не може довго. При цім кидаєть ся в вічі, що

уся кульша на хворій стороні підняла ся угору, гезр. *apina os. ilii et crista os. ilii* стоять вище протилежних, а б. овороть витяв ся й старчить дужче і вище, як на відповідній стороні. Ско-рочена нога, порівнюючи її з дужою, адаєть ся на око тонь-шою як та, але ж, насправжкк, як виміряти їх кружинь на різних відповідних високостях, то віякої різниці немає. Мязиво і стяги (*aroneurosis*) стегна і кульші адають ся, по-мацки, напруженими, а особливо напруженим являєть ся

№ 1.

а.а.а.—Tractus ilio-tibialis Maisiati—клубо-голішковий ростяг.

б.—Trochanter major—овороть більший.

Спитамики стоять на скороченій буші то хворій нозі.

клубо-голішковий Maisiati'ів ростяг (*tractus iliotibialis Maisiati*, ф. № 1. а.а.а.), що й на око видею його, як якийсь жолобчок, що йде від клуба (*crista os. ilii*) позалу напинця широкої стегнової стяги (*tensor fasciae latae*) простопадно вниз по стегні і доходить до голінки (до *tuberculum Gerdi tibiae*).

Як що тепер корушувать б. овороть стегна по кружню сторчакової вісі, то б то вперед і назад, або ще ліпше як сам

хворий почне це робити, то іноді, де у котрих, почувать ся глухий агук, хряск, ляск, по вімецьки *clock*. При порушенню оворотя спереду назад той ляск чути, особливо як прикласти долоню до того місця стегна, ще міцвійше. Цей ляск існує далеко не у всіх тих хворих з зивоватою кульшею, про яких йде річ, а зустрічаєть ся приблизно у одного з трьох; з 8 оставніх випадків, що ми опе списуємо, лясканне було у трьох. Сам некрут дуже пильує про те, щоб виявити своє лясканне, посилаючись на це, як на доказ того, що у нього існує звих; але цей ляск він може привести активно тоді тільки, як або стоїть на скороченій нозі, або обпираєть ся нею об що небудь. В протизнім разі лясканне не являєть ся, хіба що сам спостеріжник почне порушувати стегном, то б то пасивно.

Як що наш хворий встає на здорову ногу, то він випростовує цю ногу і враз з тим і свій тулуб, а кульшу міцно здержує в тім саме зивоватім ставі, як і равійше, через що ця кульша тягнеть ся вгору заразом з тулубом і в свій черед тягне за собою ногу, так що нога одстає від долу і уявляєть ся скороченою (див. ф. № 8).

С. Розгляньмо тепер нашого некрута, коли він стоятиме до нас спиною, на скороченій чи на дужій нозі (див. ф. № 2).

Перш усього кидаєть ся в вічі, що зивоватість кульші неначе побільшала, задок (*reg. glutei*) на хворій стороні випинаєть ся дужче, задкова зморшка (*plica glutei*) стоїть висом, задкова ямка (*fovea glutei*) западає більше, як на дужій стороні, більший овороть (*trochanter m.*) витинаєть ся ще міцвійше, а до того ще й похрѣбтина (*columna vertebrae*) ізгнула ся у протилежну сторону (*scoliosis convexa*), а плече і ребра на хворій стороні зблизились межі собою і стягнулись до клуба. Що до ноги, то як тільки хворий ставе на дужу, то скорочена не дістає до долу на 3—5, а то й на 8—10 *cm.*

Всі позначені прикмети бувають то більш, то менш виразнійші, відповідно ексквізїтності випадка. Дослідуючи далі помалки, можна впевнитись, що в межі кульшо-стегнового суглоба (*coxa*), а також задків (*reg. glutea*), стегна, похрѣбтини і ребер вічогісінько патологічного не вчуваєть ся, ніщо віде не болять, усі суглоби, як то: кульшо-стегно-

вий (сوخа), коліщаний і в кісточках (artic. tibiotarsalis) зовсім здорові і порушення їх звичайні; б. оворот міцний і вільно порушується заразом з суглобом, в межах його віякого опуху, або болю не відчуваєть ся; похребтина, рамено й

№ 2.

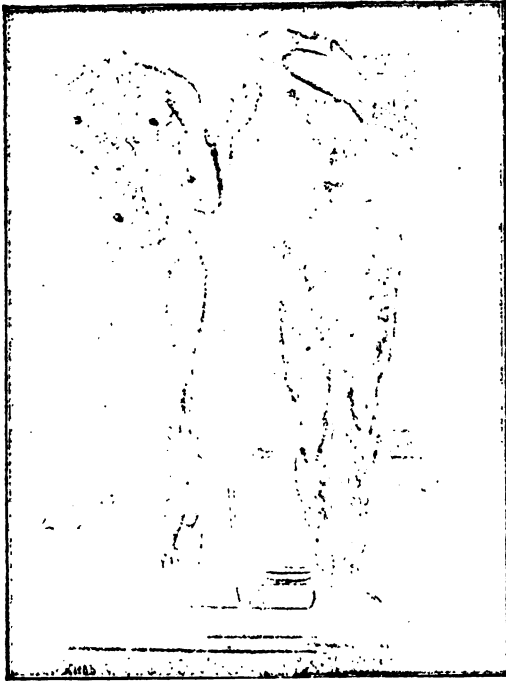

Спитанники стоять на здоровій нозі; видно скорочення лівої ноги і напруженість кражопатіщцьового м'язня крижини на відповідній стороні. Ліва кульша стоїть знизом до другої, через що й нога здаєть ся скороченою.

ребра легко випростують ся, тільки при усіх опих досліджуваннях наші спитанники більш-менш пручають ся. Про те ми натикаємось на певний і дуже цікавий факт, а саме: у

кряжках (r. g. lumbalis), на тій самій стороні, де нога адаєть ся скороченою і клуб стоїть вище протилежного — оком видко і пучками можно наляпати напружений і твердий, як дерево, кряжо-хребтовий м'яз (m. sacrospinalis seu erector trunci), фот. № 2.

№ 3.

Теж зсереду.

Д. Нам зостаєть ся ще обдивитись наших хворих в горизонтальній площині. При цім видко, що увесь тулуб трохи випростав ся, нога хоч і дуже скорочена, а все ж на 1—2 стп. менше проти того, як коли хворий стояв, передній пагінець клуба (spina os illi) на хворій стороні стоїть

вище порівнянно з протилежним, майже на стільки вище, оскільки нога коротша супроти другої, кульша стоїть знаєм, клубо-голіаковий *Maissias'iv* ростяг (tr. iliotibialis *Maissiatii*) і кряжо-хребтовий м'язень (m. sacrospinalis) зостають ся напруженими, стегна можна розвести поза краї стола, на котрому досідуєть ся хворий, а також легко пригнути кожне з них до живота, що свідчить, що усі суглоби дужі і порушені. Як що тепер добре виміряти обидві ноги, довжину кожної з них і кружнів на відповідних височинях, то виявляєть ся, що в'якої рівниці межі ними немає: обидві ноги однакові завдовжки і кружнів їх однаковий. З цього досвіду виникає, що в'якого справжнього скорочення ноги дійсно немає, що це скорочення тільки позірне і що крім того уся нога й усі суглоби її не тільки тепер, а й раніше були дужі, бо в'яких прикмет атрофії не істнує. Щоб переконатись в тім, чи не позірна часом була й визоватість кульші і похребтнин, треба посадовити спитаника на стіл так, як на дауглицю, щоб його обидві ноги звисали поза край стола, а тоді вже тулуб пригнути до стеген як найдужче і тоді ми впевнимось, що похребтина вирівняла ся і стала до кульш від простими кутками, обидва клуби і обидва оворота стоять ретельно одно відповідно до другого і на одних горизонтальних плащнях, гезр. кульші рівні, також і обидві ноги і їх суглоби (колівняний і в кісточках) рівні і кожне одповідає одно одному.

Збираючи до купи все в'яшевимовлене, повинно прийти до такого висновку, що у наших буцїм то хворих спитаників є: 1) позірна визоватість кульш, що тільки адаєть ся сталою, в супроводі — 2) з позірним і певним скороченням ноги, — 3) певним викривленням похребтнин, — 4) напруженістю кряжо-хребового м'яза на весь той час, доки кульша стоїть знаєм, і нарешті — 5) ляскавням в м'бжі кульші в той мент, як овороть порушуєть ся. Осередком усіх цих змін стоятиме, як видно з усього, визовата кульша, а все останне тільки супроводить оту головну зміну і від неї залежить.

З чим же ми маємо діло, з якою хворобою? поспитаємо у слід за проф. Кузнецовим.

Перш усього кожному спостережнику-лікарю може спасти на думку, що тут раніше було аламано кульшу і

кістки II нерівно позростались, через що вона й стоїть зивом, але ж досліджуванне кульші і клуба з цього погляду не дає ні жадного стверження нашому догаду. Далі, можна припустити, що дло йде о наслідках запаління кульшо-стегнового суглобу (*coxitis*), або полому шийки стегна (*colum femoris*), або перед нами на оці чи вроджений, чи кількаразовий, звичайний звих суглобу; нарешті, на думку лине цілий рій усяких догадів, як то-про соха вага, про алам асетабулі, про *scoliosis ischiadica*, про вірванне язків суглобу, про гістерію, наслідки дитячої причинки (*paralysis infantilis*) і т. д. Ми не маємо тут змоги, та й чи варт воно, зупнятися дрібно на різничному розпізнаванню (*diagnosis differentialis*) усіх припущень і догадів, що висловлено; всі вони як ділком взагалі, так і кожне по частині, спростовують ся певними фактами, які існують перед очима, або які дістались критичним досліджуваннем. Ми згуртуємо і обговоримо ці факти коротко: усі кульшані кістки і їх язакі — при своїй місті і відносини їх одно до одного не порушені, теж повинно сказати й про похрєбтину, стегно і суглоби, що зявляють ся і ствержують ся до того ще й рентгеном; далі, — кульша і похрєбтина легко можуть бути випростовані і поставлені ретельно відповідно одно одному, а чого виникає — небусть яких би не було сталих змін в тудубі, нарешті — небусть скорочення ноги і II атрофії, відсутність яких небусть патологічних змін у кістках, м'язах, стягах в межах б. оворотя, кульші, стегна і задка свідчить про те, що тут не існує ніякої хірургічної хвороби, або наслідків II і догад про це повинно рішуче геть усунути.

Що до припущення проф. Кузнецова про якісь своєрідні патологічні зміни у в. задковому м'язю (*m. gluteus max.*), травматичного походження, то, на жаль, проф. Кузнецов, як і його попередники, не звернув уваги перш усього на те, що головню кидает ся в вічі, тоб-то — на зивоватість кульші і позірне скорочення ноги, бо він тоді не зміг би обійти мовчанкою питання, яке виникає, що ніякі травматичні зміни, хоча б і своєрідні, не спромогли ся б порушити анатомічні відносини кульші, стегна і похрєбтани в такій мірі, як оце спостерігаеть ся. Це раз, а друге, що проблематичні своєрідні зміни великого задкового м'яза, як би вони й дійсно існували, повинні були здоліти й звернути функції

цього м'язя, то б то — або дати сталлий піворот стегна на околю (через шрамове переродження або гіпертрофію цього м'язя), або вігнути контрактуру стегна (через атрофію м'язя, чи відумалість його, що дало б спроможність супротивнику — автаговісту — узяти верх), чого, однак, ні у випадках проф. Кузнецова, ні наших і сліду немає; великий задковий м'яз (m. glut. m.) у всіх дослідюваних нами випадках не уявляв віколи й віяких зовнішніх одмін від норми. Операції Ferguson'a і Pettigrew'a теж не ствержують висловлених ними догадів.

Правда, проф. Кузнецов, у слід за агаданими автрами, висловив свій домисел, що до своєрідних змія м'язя, маючи на меті зисувати отої ляск, що він і другі спостерігали у своїх хворих, але ж не забуваймо, що цей ляск тільки лише супроводить, і то далеко не завше, другі, більше цікаві і гострі зміни в м'єжі кульші й може знайти своє освідчення з другої причини, як це ми бачимо далі.

Зупинимось тепер на нервовій патології. Ваагалі відомо, що не тільки травматичві неврити, а більш-менш усякі захорювання центрального, особливо хребового нервового укладу, можуть дати різноманітні і сталі зміни в кістах, суглобих, стягах і м'язях організму. Не диво було б, як би каліцтво наших новобранців залежало від якої небудь хвороби нервового укладу, чи центрального, чи то периферичного і ясувалоось з цього погляду.

За для вирішення цього питання ми звернулись до відомих у Києві невропатологів, професорів та доцентів Університету. Не зупиняючись на дрібницях їх наукових спостережень і дослідів, занесених в історію хвороби кожного з некрутів, мусимо оголосити лише їх загальний висновок: „в нервовім укладу немає ніяких патологічних змін, що ними можна було б освідчити і ясувати кульгавість і зпаоватість кульші“. Тільки у одного з 8 спитаних було знайдено прикмети гістерії, а в другого — більшість з спостережників натрапила органічне хворювання хребового стрижю, чи його корінців, але ж звязати це стрижове хворювання зо змінами в кульші і позі — не спромоглись. На думку спеціалістів — одно від другого не залежить. З приводу цього останнього хворого один з професорів хірургів (проф. Волкович) висловивсь, що „ві

явища, які спостерігають ся у хворого, як то — scoliosis, зязоватість кульші, кульгавість через скорочення ноги, — суть позірні і штучного походження“.

Ітак, значить, і з боку нервового укладу немає нічого певного, чим би можна було ясувати істинувалне у наших новобранців вищесписаних змін. Зрозуміло після всього цього, що як тільки ні з хірургічної, ні з нервової причин немає ніякого освідчення, то на думку, звичайно, спадає — чи не симуляція часом була це?

Людський розум, керуючись чи то доброю, чи злою волею, прозирає іноді геть-геть поперед науки, і остання натрапляє на такі вчинки в життю, що не здолає їх зразу ясувати.

Як не звичайна ця думка про симуляцію, але сама по собі вона не розясує питання. Безперечно треба до цього ще розгадати механізм походження цієї симуляції, проконтролювати його, ще її потім відтворити на адоровій людині. Тільки після цього наш догад про симуляцію може ствердитись і дати наукову і певну одповідь на питання.

Щоб досягнути цього, треба перше знищити злу волю у наших спитанників, це б то поставити їх у такі умови, щоб вони нічого не могли подіяти нею. Колись у Київськiм Шпиталю уживали непевний спосіб — хлороформування. Бувало проф. Борнгаупт, а за ним головний хирург Соломка захлороформують хворого на очах присутних лікарів і демонструють, як під впливом наркозу, згодом, зменшувались і зникали поволі зязоватість кульші, похребтня і скорочення ноги і непомітно все ставало на місце, так що її ніякої різниці межі дужою та хворою стороною тулуба і ніг не можна було запримітити. Але як тільки сон починав проходити і стіма повертатись, як зараз клуб, а за ним і нога підтягувались вгору.

Цей дослід міг перекопати присутних в тім, що ні в кульші, ні в суглобах і похребтні не існує ніяких сталих змін. Зостало ся ще питання: чи не мало ся контрактури (гістеричної) того м'яза, що порушує клубом?

Тільки негативна одповідь на це давала рацію ствердити догад що до симуляції.

У наші часи ми вже не звертаємось до якого небудь наркозу, та її потреби у цьому немає, бо теї ж мети можна досягнути простим і переконуючим дослідом, про який було

загадано вище, тоб-то: або посадовить опитаника на стіл і пригнути йому тулуб до стеген, як можна дужче, або, навпаки, положити його на стіл горилиць і пригнути йому стегна до живота. В обох цих умовах самохітня функція кряжохребового м'яза усувається і вої аномалії тулуба викнуть: кульша стає на місце, обидва клуби відповідають одна одній в горизонтальній площині, ноги обидві відповідають одна одній в продовж, похребтнику випростується і стає простопадно відносно до кульш, коротко кажучи — перед ними зовсім нормальна людина, з зовсім ретельними тулубом, кульшею і ногою. Заразом з цим і напруженість кряжохребового м'яза унікає.

Здасться звичайним і зрозумілим після цього, що ми маємо діло не з якоюсь хворістю, а заведве з штучним її відтворенням, з її сімуляцією! Яким же побутом можна це штучно відтворити?

Розв'язок цього питання повинно шукати в грі м'язів, що порушують кульшами й похребтиною.

Пригадаймо, що у наших некрутів, при усяких положеннях тулуба, спостерегалось завжди одне цікаве явище, а саме: напруженість кряжохребового м'яза (*m. erector trunci* з *sacrospinalis*) Це той м'язень, що спорухує кряж (*os sacrum*), клуби (*crista os. ilii*), тоб-то кульші і пригинає до них похребтнику і ребра. Починається він на кожній стороні з боків кряжа і задньої частини клуба (*tuber et crista os ilii*), а також і від сторінкових пагінців (*spina lat. vertebrae*) крижових хребців, подається вгору міцним платом і потім розгалужується на три пучки, з котрих більший, — кряжокрижовий м'язень (*m. sacrolumbalis*) примуцується до нижчих країв усіх 12 ребер (Гіртль), а другі двоє — клубо-ребровий крижею і спини (*m. m. iliocostalis lumborum et dorsi*) — до відповідних пагінців в горі похребтнику. Взявши на увагу початок і причепи цього м'яза, стає зрозумілою і його фізіологічна функція. Загальний гуртовий скуток обох м'язів вигинає хребет (спину) і кряж з клубами назад, через що крижова частина похребтнику (*reg. lumbalis*) витягається вперед (*lordosis*), а при скороченню одного з них повинні наблизитись місця початку і кінця цього м'яза, тоб-то — кряж (*os sacrum*) слідує за клубом і в гурті з ним порушують ся в відповідну сторону, через що кульша стає зном.

а горішня частина похребтини притягуєть ся у ту ж сторону до клуба, через що середина похребтини вигинаєть ся у протилежну сторону (*scoliosis convexa*), тоді як ребра, скібротом кряжо-крижового (*m. sacrolumbalis*) м'яза, а з ними і барк (*musch. omoclavicularem*, надплече) осідають і наближають ся заразом з горою похребтини до клуба. Можна припустити, що загальному скуткови крижо-хребового м'яза (*m. erector trunci*) з його розгалужками, тієї чи другої сторони, допомагає ще й чотирикутвій крижовий м'яз (*m. quadratus lumborum*). Функція обох цих м'язів залежать від воли і керуєть ся нею.

Що до ноги, то само по собі зрозуміло, що як тільки кульша стала низом, то й відповідна нога підтягнулась за нею, буцім то скоротилась, через що й б. оворот стегна підвищав і витяв ся.

Як що наше освідчення, відносно до безпосередньої залежності межі функцією кряжо-хребового м'яза і штучним відтворенням хвороби, про що йде річ, певне, то в таким разі ми повинні легко відтворити цю саму хворобу на собі і на других людях? Насправжкн воно так і є. В Київськїм Шпиталю не тільки лікарі, а навіть і прості працівники з солдатів відтворюють як найкраще усю картину хвороби. Для цього лише повинно стати міцно на одну ногу і обіпертись усім тулубом на неї, підтримуючи себе другою, зігнутою трохи в колїві, як звичайно стоять люде, що зморились на ноги, а потім усталивши (фіксуєря) кульшу в цїм зивоватім ставовищі, переступити на другу ногу. За для того, щоб удержати кульшу низом, треба напружити відповідний кряжо-хребовий м'язень, а як його попустити, так кульша стає на місце і скороченне ноги зникає.

До цього мусимо ще занотувати дуже цікаву для нашої справи річ: один з наших лікарів, худорлявого укладу, скорочуючи самохітно ногу і порушуючи при тїм ще й оворотем, може заставити його ляскати скільки завгодно і цей ляскъ, і по згуку і по походженню, ві чим не рівнить ся від такого ж ляску у тих спитавників, про яких у нас з проф. Кузнецовим і закордоннимн авторами йде річ.

Зупинимось ще на освідченню цього ляску, бо хоч його нетрудно відтворити поволі кожному і, значить, він є штучний, а притім це вже є сам по собі факт і його, конче,

треба вважати тим більш, що в його почала ся історія цього питання.

Взявши на увагу, що ляск спостерігав ся не тільки гереважно, а майже виключно, у солдатів (випадки Pettin'a, Ferraton'a, Кузнецова й сотня наших), можна припустити, що це є признака хвороби, як наслідок військового укладу. Алеж випадок проф. Вауер'a свідчить, що лясканне в м'язі б. оворотя може траплятись і приватно. Цей випадок тичить ся 22-х літньої дівчини, що стала почувати у себе, в м'язі кульші, біль і глухий ляск після того, як дуже струдила собі ногу, карабкаючись по Альпійських кручах. На жаль, цей випадок описаний не досить повно, через що не можна уявити собі — у якому стані були у цієї дівчини кульша, похребтина і нога. Через те можна припустити, що уся хворість у цієї дівчини обмежувалась виключно одним глухим ляском, що міг валежати як наслідок зірвання декотрих м'язів в м'язі суглоба, чи оворотя в мент каракація. В літературі існують описані випадки зірвання чотирохголового м'яза стегна (*m. quadratus femoris*) як раз при таких умовах, як у дівчини проф. Вауер'a.

Можливість приватних спостережень, що до ляскання, отвержуєть ся ще й другим випадком, про який оголошено оце недавно в *Société de Chirurgie de Lyon* ¹⁾ під титулом: *Nanche à ressort*. Справознавець Д-р М. Nogand нагадує, що він, ще в 1874 році, спостерігав дівчинку 11 років, що якось упала і з того часу почувала біль в м'язі оворотя на ході і прицім було чуть адала глухий звук, який проте зник сам по собі, після того, як дівчинка полежала в супокі. На думку Nogand'a хвороба дівчинки спадала більше всего на *Coxalgia hysterica*.

Можливість і певність таких випадків ми отвержуємо і власним досвідом. Недалі як учора було приведено до нас Д-ром Бергманом одного молодого худорлявого чоловіка, котрий служить військовим писарем і жаліть ся на те, що як тільки він багато походить, то в м'язі лівого оворотя починне трохи боліти і щось хряскати. Не агадає, щоб коли упав на стегно, або кульшу, але ж недавно упав просто на ногу, підвернув посковзнувшись. Це його мало

1) *Revue de Chirurgie*. 1908. Janvier, p. 100.

журить і одераці він не хоче. Щоб демонструвати нам ляскання, він став на праву дужу ногу, а ліву кульшу поставив трохи вином, і таким чином скоротивши ліву ногу, псворушував нею так, що б. оворот почав совгаться то вперед, то назад, як це, звичайно, кожний з нас робить за-для гімнастики суглобів. Приклавши долоню до оворота, можна було впевнити ся, що, дійсно, почувает ся глухий ляск в той мент і усякий раз, як оворот просковає по під напруженим і яскраво пучками вчуваемим клубо-го-літником ростягом *Maissias'a*. Край же великого задкового мяза не порушуєт ся, оскільки це можна вчувати, ані крапельки.

В чім же й де шукати освідчення самому фактові ляскання?

Комісія, що була обрана Товариством Паризьких хірургів, силкувалась розв'язати це питання експериментально (догяд був про вроджений звик кульшо-стегнового суглуба), досвідами на трупах, але результат одержано, як і треба було сподіватись, негативний. Такий же результат одібрано було на трупах і самим ініціатором питання *Ferrin'ом*. Не дивлючись на це, де котрі з найвидатніших членів комісії (*Chassaignac, M. Lavallée*) спали на думку, що „причиною особливого ляску може бути передній край вел. задкового мяза, що совгнет ся понад оворотом“ (*Кузнецов*). До такого ж висновку дійшов і *Д-р Ferraton*, що зробив своєму солдатови операцію, сподіваючись знайти в межі оворота причину ляскання і таким чином вигоїти хворого. Але нічого патологічного в межі оворота і задкового мяза він не знайшов і скарги Зуави що до кульгання і ляску знов почали ся. За *Ferraton'ом* подав ся і проф. *Вауег*, що теж зробив операцію своїй хворій і хоч теж нічого патологічного в межі оворота не здібав, а проте взяв та й пришня передній край вел. задкового мяза до окістньої оворота і це запомогло дівчині, бо ляскання з того часу зникло. На цій основі проф. *Вауег* геть агожуєт ся зо всіма своїми попередниками, що до причини ляскання, і висловлюєт ся так: „совгання мязових волокон вел. задкового мяза понад більшим оворотом злучает ся з шумом“ (*Кузнецов*).

З цього виникає, що освідчення, яке було висловлено Паризьким Товариством Хірургів, на підставі теоретичних

догадів, знайшло своє стверження в оперативному результаті Вауег'а. З цим цілком згожується і проф. Кузнецов і підкреслює догади попередників, що до причини ляскання, двома своїми випадками.

Як не цікаве це освідчення по своїй анатомічній випадковості і авторитету особ, якими воно висловлюється, але ніс воно не може задовольнити, бо йому суперечать і анатомічні здобуття останнього часу і клінічний дифференціальний огляд.

На нашу думку, роля, яка припадає на передньому краю в задкового м'язу, повинна бути присвоєна як невиключно, то головню, тому апоневротичному клубо-голітково-вому розтягу, який в останніх виданнях анатомії уживається під називком *tractus iliotibialis Maissiatii*¹⁾. Цей розтяг, починаючись у клуба (*crista os. ilii*), позаду переднього клубового пагінця (*spina sup. antev. os. ilii*) і напнища широкої стяги стегна (*tensaor fasciae latae*), йде простопадно вниз, з окола середнього задкового м'яза, а в м'які б. оворотя сплітається з тужнем в задкового м'яза (зааду) і волікнами напнища широкої стяги стегна (зпереду), далі він йде униз з окола стегна геть до зверхньої кісточки голітки (*tuberc. Gerdi tibiae*), де й чипляється. Таким робом, над і по за більшого оворотя і вниз від його існує товстенький і дуже міцний, напружений фіброзний розтяг (*Maissiasband*), який легко можна запримітити і налапати у кожній людині; він адається на око як яка підпкурня дуже напружена бинда, що йде простопадно від клуба на стегно оаме через оворот, де й напруженість її найміцніша. Під цим саме розтягом і совгається оворот то вперед, то узад, в залежности від порушень стегна. Що цікаве, то це те, що напруженість *Maissias'*ового розтягу особливо найміцніша в той мент, як оворот підходить під його, підіймає його на собі, а надто ще як до цього поставити кульшу анзом і таким чином оворот витяти; тоді *Maissias'*ів розтяг витинається і напружується, як патята і

1) *Tractus iliotibialis Maissiatii* (*Maissiasband*) виразно, хоч і коротко списано в *Leitfaden für die Chirurgische Anatomie von E. Juvara*, Berlin, 1899, s. 89, verlag von A. Hirschwald і дуже добре змальовано на таблицях у Атласі Шпальтегольца.

напружена струна, і як ця остання — дає глухий згук, подібно згуку *clock*, в саме той мент, як овороть просковзпуєсь. Це можна спостерігати не тільки вчутем долонею, але й простим оком. Навіть на наших фотографічних картках, що ми позаймали з наших спитанників, досить виразно прямиї як напрямом, так і напруженість клубо-голїнкового ростягу. Що ж стосуєть ся до в. задкового мязу, то ні переднього його краю, ні його тужая, ні тим більше його порушень не можна ні простим оком, ні помацки, ні вчуттем ствердити і через те немає ніякої наукової радї вупнятися на йому і вважати його за причину ляскання. А небуть в йому яких би то було патологічних зміє, як свідчать операційні досвіди Ferraton'a і Bayer'a, тільки ствержують наш висновок.

Певна річ, що відтворити цей згук на труці і нам не поталанило, як і нашим попередникам, і це зрозуміло, бо на труці бракує живого скороту мязі, ще й до того нема спромога постановити кульші зразом.

Як що ляскання в межі кульшо—стегнового суглобу може спостерігатись при звичайних умовах, як, наприклад, у дівчини проф. Bayer'a, д-ра Nogand'a і у нашого писаря, то цей факт може ясуватись скоріше тим догадом, що клубо-голїнковий ростяг був або завадто розволіклий, або може й надірваний у той час, як дівчина завадто потрудила ногу по кручах, або в мент падання розіпятий, як у хворої Nogand'a і нашого писаря, після чого ростяг шрахово трохи скоротивсь і почав більш напружуватись при совганню оворотя. Досвід проф. Bayer'a, що пришив тужень в. задкового мяза до окістниці оворотя, не тільки не суперечить нашому догаду, а скоріше ствержує його, бо пришивши край цього мязу, він там самим зміцнив, усталив (фіксировав) і ту частину клубо-голїнкового ростягу Maissias'a, в складник котрого вплїтаєть ся і тужень цього мязу саме в межі оворотя. Як би проф. Bayer (або Ferraton) замість пришивання тужня, перерівав би апоневротичний ростяг вище зверху оворотя, то наслідок операції був би однаковий.

У всякім разі, щоб там не казати, що до причини цїкавого явища, а на решті воно само по собі не має тієї наукової вартостя, яку йому хотять прикласти і залежить воно виключно від змієного напруження *tractus iliotibialis Maissiasii*. Ця змієність напруження *Maissiasii*'ового ростягу

може бути штучно відтворювана вкуні з аязоватістю кульш, як, наприклад, у всіх наших некрутів, а може залежати, дійсно, і від травматичних зміи в йому, або бути ознакою гістерії, як у приватних хворих. Але, в останнім разі, воно тол. спостерігаеть ся припадково і, що найголовне, не в супроводі з аязоватою кульшею і скороченнем поги. Це ми ствержуємо не тільки через те, що дясканне спостерігалось переважно у симулянтів і не тільки через те, що ні Ferraton, ні Bauer не знайшли ніяких патологічних чи то своєрідних зміи в межі б. озоротя і задкового мяза, а головню через те, що отой глибокий згук може відтворити майже кожна людина худорлява, по враві, як напр. наш товариш -- лікарь, котрий раніше ніколи не почував за собою цього.

Як що „своєрідний звнх, як каже Pitha, уявляє в себе якийсь фокус, збудований на тім, що хворі призвичають ся осередкувати свій самохітний імпульс на деяких мязях, сприючих спорухенню головки стегна і у той час усувати функцію супротивників (антагоністів)¹⁾, то тим більше ми це можемо сказати про наших позірних хворих, ала недоля котрих примусює вживати усяких способів, щоб тільки отуманити лікарів і позбутись військової нудьги.

Київ.

Лютого 25 — 1903 р.

¹⁾ Prof. Hoffa. Хірургія Brund'a, Bergmann'a і Mickuliez'a, стор. 64, російське виданне.

Хроніка Українського Наукового Товариства в Київі.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ.

Робота Т-ства почалась весною 1907 року, і на протязі його відбув ся ряд засідань: загальних зборів, засідань Ради і засідань науков. Загальних зборів було 8. Перші відбули ся 29 Квітня. Головою зібрання обрано було М. Грушевського, секретарем І. Стешенка; членів ввійшло 21. Постановлено вважати дійсними членами всіх, кому фундаторами послано запрошення на збори і хто їх одержав¹⁾. Обрано також згадану в передмові М. Грушевського тимчасову Раду.

Другі загальні збори — 25 Травня. Членів було 16; головою обрано О. Черняхівського і секретарем О. Грушевського. Обговорено було і ухвалено друкувати доклад М. Грушевського про будучу наукову діяльність Тов-ства; обрано дійсним членом Ів. Джиджору.

3-і загальні збори 14 Вересня; присутних 14 членів; головою обрано К. Михальчука; секретарем Е. Тимченка. Постановлено: заложити бібліотеку Тов-ства; організувати секції — історичну, фільольогічну, математично-природописну, про що й повідомити членів друкованою оповісткою; видати 1908 р. збірник праць Тов-ства. Обрано

¹⁾ Список перших масть ся в актах Товариства.

в дійсні члени: д.д. Берло А., Доманицького В., Колесу Ол., Комарова, Модзалевського В., Павлупького Гр., Русова А., Смаль-Стоцького С., Сумцова М., Томашевського С.

4-ї загальні збори — 1-го Жовтня; присутних членів 14. Головою був М. Лисенко; секретарем В. Грінченко. Обрано пятого члена Ради О. Грушевського. Обрано в дійсні члени: А. Качаловського, А. Лободу, М. Страдомського.

5-ї загальні збори — 22-го Жовтня; присутних членів 11; голова В. Перетц; секретарь О. Черняхівський. Постановлено: скликати на 27 Жовтня екстремне зібрання з приводу питання про перейняття Товариством журналу „Україна“ і повідомити про се Голову Тов-ства. Обрано в дійсні члени: І. Вондаренка, О. Косач, А. Кримського, А. Леонтовича, М. Петрова, Д. Щербаківського.

6-ї загальні збори — 27-го Жовтня; присутних членів 13; головою обрано О. Г. Черняхівського, секретарем А. Яковлева. На зборах обмірковувало питання про перехід „України“ до Укр. Наук. Тов-ства; для остаточного розгляду передано питання в Раду Тов-ства, щоб обміркувала його при участі Голови, М. Грушевського.

7-ї загальні збори — 14-го Падоліста; присутних членів 18; голова — А. Лобода; секретарь — Е. Тимченко. Доложено було результати нарад Ради про видавання Тов-ством наукової часописи. Постановлено: видавати строго-науковий, неперіодичний орган; деталі видавництва доручити обміркувати Раді. Обрано в д. члени П. Петровського.

8-ї загальні збори 30 Грудня; присутних членів 16; головою обрано М. Василенка, секретарем А. Яковлева. Замість тимчасової Ради обрано постійну: Головою — М. Грушевського; товаришем: В. Щербину і О. Левицького. Членами Ради: Віляшевського, О. Грушевського, М. Лисенка, Стешенка, Шульгина. Кандідатами до них (з правомь дорадчого голосу, а при неприсутности котрогось члена Ради — з правомь рішучого) обрано: Тимченка, Черняхівського, Яковлева. Обрано в ревізійну комісію: А. Берло, Л. Черняхівську, Е. Чикаленка. Обрано в дійсні члени: Маслова С., Студицького К., Чикаленка Е. і Ярошевича А.

ЗАСІДАННЯ РАДИ.

Всіх в 1907 році відбуло ся 11.

На 1-му, що відбуло ся 29 Квітня, обрано за скарбника В. Щербину і за секретаря Я. Шульгина. Постановлено звернутись до ряду осіб з пропозицією вступити в члени Тов-ства; на 2-му (6-го Травня) — доложено було проєкт М. Грушевського що до діяльності Тов-ства і пропозицію організувати науковий з'їзд; на 3-му (9 Вересня) — за одмовою д. Шульгина від секретарства обрано для цього обов'язку Стеценка; на 4-му (29 Вересня) ухвалено було відозву до членів Тов-ства з приводу заснування секцій і пропонувано обрати одного кандидата до членів Ради; на 5-му (1-го Жовтня) — доложено було про отворення фізіологічної секції і з приводу постанови загальних зборів про наукове видавництво, признано можливим видавати його не більше 4—6 книжок на рік; постановлено посилати новітки на загальні збори іногороднім членам; на 6-му (14 Падоліста) доложено про отворення історичної секції; постановлено: половину чистого доходу з публічних лекцій віддавати лекторам; з приводу постанови заг. зборів про наукове видавництво поклопотатись про одбуття матеріальних коштів для того; на 8-му (17 Падоліста) — постановлено розіслати оголошення про наукове видавництво; на 10-му (23 Грудня) — постановлено скликати заг. збори для обрання постійної Ради; на 11-му (30 Грудня) — новим складом Ради обрано редакційний комітет наукового видавництва; ухвалено для нього назву — „Записки Українського Наукового Товариства в Києві“.

НАУКОВІ ЗАСІДАННЯ.

Наукові засідання Т-ва ділились на прилюдні і секційні; перших від Вересня і до Грудня 1907 року відбуло ся сім.

На засіданню 16-го Вересня прочитано було два доклади — М. Грушевського — „Господарство польського магната на Західнопрю перед Хмельниччиною“ та

Ів. Стешенка — „Марко Вовчок і його українські твори“. В докладі д. М. Грушевського, на підставі контракту „кравівського каштеляна“ Концепольського з приводу віддачі 1648 року в аренду шляхтичеві Длуському гадяцької волости, охарактеризовано господарство великих панів на Україні. В докладі д. Ів. Стешенки висловлено було думку, що художній український кольорит творів М. Вовчка належить її чоловіку; з приводу реферату вишикли дебати, в яких д. В. Грінченко, заперечуючи проти деяких пунктів докладу, приходив до тієї ж думки; д. М. Грушевській признавав неясним питання про те, що М. Вовчок української мови не знав, і нагадав про писану М. Вовчком за кордоном повість „Марусю“ незалежно від О. Марковички, де всеж таки видно знайомість з українським побутомъ.

На 2-му засіданні 1-го Жовтня — доложено було витяги з „Споминів про М. Вовчка Ганни Барвінок“, а також доклад — „Нові матеріали про М. Вовчка“ В. Доманицького. Останній одержав листування небіжчиків і деякі її українські твори, на підставі яких ствержує факт повного авторства власно Марковички, а не її чоловіка. В дебатах д. Грінченко заявив, що він і тепер лишаєть ся при протилежній думці, яку стверджує ріжниця в мові межн нершима двома томами і третім. Д. Стешенко заявив, що проти повного авторства свідчать факт ріжної художньої гідности російських (слабих) і українських (гарних) творів М. Вовчка. Д. Науменко оповістив, що М. Вовчок при побаченні з ним і в 1902 році балакала українською мовою, досить свobodно, хоча була се мова собі авчійна, обиходна. Д. М. Грушевський зауважив до реферату д. Доманицького, що дати на рукописах М. Вовчка не мають значіння, бо ними можуть бути показані роки останньої редакції, а не дійсного написання творів, і брак поправок в рукописах також, бо се може бути копія з поправленого. На увагу д. Грінченка, чому у Марковички заховались листи її, а не чоловіка, д. Черняхівська завважила, що при їх розбратю листи обовільно могли бути повернуті.

На 3-му засіданні 22-го Жовтня доложено було реферат д. В. Перетца — „Нові інтермедії“, де автор познайомив зібранне з найденими ним: 1) двома польськими інтерлюдіями 1630-х років, де дієвими особами виступають

українці; 2) з уривком пьєси на Благовіщення, яка складена по типу „сводної“ чи колективної містерії і викликає до себе велику цікавість особливо через те, що містерій серед пам'яток давнього українського театру — дуже мало, а більша частина їх належить до групи шкільних драм. До цієї пьєси додано інтерлюдію про дискусію єврея й християнина, про членів празників у християн і євреїв, що збудована на відомім анекдотичнім сюжеті, який стріваємо в російських і українських рукописах XVII—XVIII в. в. По пьєсму містерія й інтермедія належать скорішше всього до кінця XVII в. В обміні думок д. референта з д. Степанком вияснилось, що одна з наведених в пьєсі молитов не може вказувати на літургичне походження духовної пьєси і тим самим не дає матеріалів для аргументації про і contra теорії про означене походження української драми 17-го віку.

На 4-му зібранню 14-го Падоліста доложено було два реферати — перший О. Грушевського — „Нові матеріали для біографії Костомарова“. В докладі зазначено було обставини, в яких розвинуло ся українське федеративне славянофильство і його відмінність від московського асиміляційного. Другий реферат, д. Б. Грінченка — „Пісня про Дорошівка й Сагайдачного“ викликав широкі змагання. Референт доводив, що пісня неародня і належить до кінця 18 віку. Опоненти — М. Лисенко, О. Левицький, О. Косач, О. Митсуга і др. доводили, що пісня народня, себ то вказували факти її розповсюдження по селі. Д. В. Перетц звернув увагу, що докладчик ігнорував вишню будову пісні, з чого видно давність її походження; крім того пригадав видавний ним старіший варіант цієї пісні з 17-го віку. Д. М. Грушевський вказав на условність понять „народній“ і „неародній“ („народні“ твори — се продукти індивідуальної творчости, тільки розповсюджені в народних кругах і від такого уживання часто вишліфовані, змінені, упрощені); згадки в Енеїді Котляревського вказують, що в другій пол. XVIII в. пісня про Сагайдачного була дуже популярна в широким масах козаччини.

На 6-ім засіданню 2-го Грудня прочтано було два реферати, перший д. Гр. Павлуцького — про „Українське мистецтво“. Докладчик зауважив оригінальність укра-

Іпської штуки і змогу її розвиток. Він вказав на характерні риси українського церковного будівництва, церковного малярства і скульптури. В другому докладі—„Про український орнамент“ д. М. Віляшевський указав особливості орнаменту, яким оздоблюють ся різні речі українського селянина; подав історію і звістки про сучасний стан збирання орнаменту.

В 6-ім засіданні 23-го Грудня прочитано було доклад д. П. Черняхівського — „Нові теорії про походження людини“, де охарактеризовано було сучасний стан науки про походження людини. В двох других докладах — д. І. Каманіна — „Ще про пісню про П. Кошаевича Сагайдачного“ та д. В. Грінченка — „Нові данні про пісню про Сагайдачного“ знов порушено було викликане д. Грінченком питання, чи дійсно в пісні згадують ся гетьмани Дорошенко і Сагайдачний. Д. М. Грушевський зведення історичних імен в пісні вважає анахроністичним і взагалі не вважає можливим зо змісту пісні в тих варіантах сього козацького маршу, в яких його маємо, виводити вказівки на певний історичний момент.

Секції фільологічна й історична відбули по одному, організаційному засіданню.

ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА:

До 1-го травня 1908 р. до Товариства належали: Александровський Г., Антонович В., Антонович К., Берло А., Віляшевський М., Вондаренко І., Василенко М., Вовк Ф., Галін М., Грінченко В., Грушевський М., Грушевський О., Джаджора І., Даманицький В., Дурдуковський В., Житецький П., Каманін І., Качаловський О., Квятковський Г., Колесса Ол., Комаров М., Косач О., Кошовий В., Кримський А., Корчак-Чепурковський А., Кузеля З., Кузьмин Є., Левицький І., Левицький О., Леонтович О., Лисенко М., Лобода А., Лучицький В., Лучицький І., Мислов С., Михальчук К., Модзелевський В., Науменко В., Павлуцький Г., Перетц В., Петровський П., Петров М., Русов О., Сміль-Стоцький С., Стра-

домський М., Сумцов Н., Стещенко І., Студинський К., Тимченко Є., Томашівський С., Черняхівська Л., Черняхівський О., Чикаленко Є., Шульгіз Є., Щербаківський Д., Щербина В., Щербина С., Яковлев А., Ярошевський А.

ВИТЯГИ З СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ.

§ 2. Товариство має на меті допомагати розробленню й популяризації українською мовою різних галузів науки.

§ 3. Найближчою метою Товариство ставить собі: підтримувати зв'язки між ученими, що працюють над різними галузями науки, переважно у Києві, давати кожному з їх спромогу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють; знайомити членів Товариства з статтями, наготовленими до друку, науковими відкриттями та виводами; сприяти розповсюдженню наукових знань через лекції, видання Товариства, а також через промови та повідомлення, що будуть виголошуватись на публічних зібраннях Товариства.

§ 4. Щоб досягнути означеної мети, Товариство має право: 1) споряджати приватні й публічні засідання, щоб обмірковувати наукові питання; 2) споряджати диспути по науковим питанням, публічні лекції та систематичні курси по окремих галузях науки; 3) задавати наукові задачі і за розв'язання їх видавати наукові премії; 4) входить в зв'язки з науковими інституціями, не виключаючи й чужоземних, а також і можливо з багатьма особами, які можуть бути корисними для Товариства; 5) споряджати наукові вистави, улаштувати наукові експедиції та екскурсії; 6) споряджати наукові з'їзди; 7) видавати періодичні видання, збірники, монографії, брошури, повідомлення про свою працю та засідання і т. инш.

§ 5) Щоб Товариство мало більший успіх в своїй діяльності, в ньому можуть закладатись особливі комісії, а також виділи (секції) по спеціальностям.

§ 6. Товариство має право закладати бібліотеку, музеї, колекції, наукові кабінети і т. п.; випускати і набувати

книжки, періодичні видання, наукові підручники й інші речі наукового характеру. Бібліотеку й наукові заклади Товариства можна одкривати безплатно чи за плату, щоб оглядала й користувалась ними публіка.

§ 7. Товариство є юридична особа, що має право набувати й одчужати майно, а також робити всякі умови.

§ 12. Товариство складається з членів дійсних, почесних і членів-співробітників. Членами Товариства можуть бути особи обох полів.

§ 13. Дійсними членами можуть бути особи, що самостійно прагнуть над якоюсь галуззю науки і мають друковані наукові праці.

§ 14. За почесних членів можуть бути вибрані: 1) відомі учені, не включаючи й чужоземних; 2) особи, що сприяли розвою науки; 3) особи, що сприяли розвою „Українського Наукового Товариства в Києві“ та його закладів.

§ 15. За членів-співробітників можуть бути вибрані особи, що, не відповідаючи вимогам § 13 цього Статуту, можуть сприяти тому, щоб Товариство досягнуло мети, через жертвування та добування матеріальних засобів, збирання й жертвування книжок, колекцій, наукових підручників, досилання наукових кореспонденцій, збирання наукових матеріалів на місцях і т. и.

§ 16. Фундатори Товариства й особи, яких вони викличуть на перші Загальні Збори, після того як Статут занесено в реєстр, набувають права дійсних членів.

§ 17. Заяви про осіб, яких пропонують вибрати за дійсних членів та почесних, а також за членів співробітників, подають ся, а підписом не менш як двох дійсних або почесних членів, на розгляд Раді і потім передають ся на найближчі Загальні Збори Товариства і роблять ся вибори їх через закриту балотировку — за почесних членів двома третинами, а за дійсних членів і за членів-співробітників — просто більшістю голосів присутніх на засіданні членів.

§ 18. Члени виходять з складу Товариства: а) по своїй волі, заявивши Раді Товариства; б) як не заплачено буде

членської вкладки і в) коли їх виключено буде з Товариства постановою Загальних Зборів.

§ 19. Заяви, щоб виключити членів з складу Товариства, а підписом не менш, як десяти почесних або дійсних членів Товариства, подають ся на розгляд Раді і потім Загальним Зборам, на яких повинно бути не менш, як половина членів Товариства, що живуть у Києві. Питання, чи виключати членів з складу Товариства, розв'язуєть ся через закриту балотировку більшістю трьох чвертів присутних на засіданні членів.

§ 20. Призвища кандидатів, яких пропонують за членів у Товариство, а також тих, що хотять вклучити, зносять ся на повістку про складання Загальних Зборів, яка повинна бути розіслана кожному членови Товариства окремо.

§ 21. Дійсні члени беруть участь, з правом рішючого голосу, в усіх зібраннях, справах і закладах Товариства. Вони мають право безплатно ходити в усі заклади Товариства, а також право безплатно бути на лекціях, курсах, виставах то що, окрім тих, що споряджатимуть ся з добродійною метою або на те, щоб збільшити засоби Товариства.

§ 22. Почесні члени користують ся всіми правами дійсних членів.

§ 23. Члени-співробітники користують ся такими ж правами, як і дійсні члени, окрім права рішючого голосу на зібраннях Товариства та права бути вибраними в різві уряди Товариства.

§ 24. Дійсні члени і члени-співробітники платять що року членську вкладку п'ять карбованців.

Увага. Членів-співробітників, що зрешлять значні послуги Товариству, можуть кожний раз на пропозиції Ради Загальні Збори увільняти од плати членської вкладки, але се увільнення не може виходити за межі обрхункового року. Платити членську вкладку можна частинами, але не пізніше, як до кінця обрхункового року. Члени Товариства, що не заплатили членської вкладки, через два місяці після обрхункового року

вважають ся, що вони виїшли з Товариства. Вони можуть знову набуги стаи члена Товариства, без билотировки, як унесуть належний од їх недоплат.

§ 25. Почесні члени членської вкладки не платять.

§ 26. На наукові засідання Товариства дійсві і почесні члени Товариства мають право приводити гостей.

§ 34. *Увага.* Дійсві та почесні члени мають право брати участь в справах Ради й Ревізіійної Комісії, але без права рішачючого голосу.

§ 47. Кожний член Товариства має право подавати заяви на папері що до життя Товариства. Такі заяви Рада повинна розглядати на найбільших своїх засіданнях. Коли заяви суперечитимуть Статуту, то це розглядає Рада разом з Ревізіійною Комісією.

§ 48. Зміни й додатки сього Статуту, коли ухвалять їх Загальні Збори, входять в силу таким же порядком, який встановлено для товариств.

§ 49. Коли закрийеть ся Товариство, майно його піде, на що призначать ліквідаційні Загальні Збори.

Особи, що бажають стати членами Товариства, звертають ся з заявою про се або до знайомих їм дійсних членів, котрі їх потім рекомендують Раді Товариства, або просто до Ради.

Праці, що призначені для доложення в засідання Товариства чи до друку в „Записках“, мають посилати ся до бюро Товариства або до голови відповідної по спеціальности секції. Для уміщення в хроніці просять д. д. авторів праць, які надсилають вони для доложення в засіданнях, подавати коротенькі змісти їх; теж само тих, що беруть участь в дебатах на наукових засіданнях з приводу прочитаних рефератів.

Українське Наукове Товариство звертаєть ся з проханням до д. д. авторів і видавців надслати до бібліотеки Товариства всякі наукові, неперіодичні і періодичні видання взагалі, а особливо з українознавства.

Зміст 1-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Києві.”

	Стор.
1. Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво. Мих. Грушевський . . .	3
2. Найблизчі завдання вивчення історії української літератури. В. Перетц	16
3. Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною. Мих. Грушевський . .	25
4. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного. Б. Грінченко	44
5. Нові матеріали до біографії Костомарова. Олександр Грушевський	71
6. Причинки до української діалектології. Є. Тимченко	82
7. Історія української граматичної термінології. Іван Огієнко	94
8. Про сімуляції у хірургії. Д-р М. Галін . .	130
9. Хроніка Українського Наукового Товариства в Києві	150

Inhalt des 1. Bandes.

	Sa.
1. Die Ukrainische Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew und ihr wissenschaftlicher Verlag, von Prof. M. Hruševskij	3
2. Die nächsten Aufgaben der Ukrainischen Literatur-Geschichtsforschung, von Prof. W. Peretz	16
3. Wirtschaft eines polnischen Magnaten im Trans-Dnieprgebiet, von Prof. M. Hruševskij .	25
4. Lied von Dorosenko und Sahajdačnyj, von B. Hrinčenko	44
5. Neue Materialien zu Kostomarow's Biographie, von A. Hruševskij	72
6. Beiträge zur ukrainischen Dialektologie, von E. Tymčenko	82
7. Geschichte der ukrainischen grammatikalischen Terminologie, von I. Ohlenko	94
8. Über simulationen in der Chirurgie, von Dr. M. Halla	130
9. Chronik der Ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew.	150

Літературно-Науковий Вісник

український місячник

літератури, науки й громадського життя

виходить в двох виданнях, київським і львівським, книжками по 12—15 арк.

Містить белетристику оригінальну й переклади, оповідання, драми, поезії, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно політичного життя; критику й бібліографію.

Редакція і головна контора: Київ, Прорізна, 20, кв. 3.

Контора львівська: ул. Чарнецького, ч. 26.

(Lemberg Supinski-str. 17. Anzeiger für Litteratur und Wissenschaft)

Передплата на видання київське р. 1908:

на рік 8 руб.; для незаможних учнів, студентів, сільських учителів, інших служачих, робітників і селян 7 руб., але тільки коли вони передплачують журнал просто в контору.

За пів року 4 руб. 50 к.

Кому трудно відразу, нехай присилає на перше число кожного місяця по 1 р.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5⁰/₀, але тільки в тім разі, коли передплата виплачується повна (8 руб.) і вся відразу.

Комплети журналу за попередні роки продають ся по 8 р.

„РАДА“

Рік видання третій

газета політична, економічна і літературна.

Виходить у Києві що-дня, окрім понеділків.

Умови передплати з приставкою і пересилкою в Росію:

на рік	на 11 м.	на 10 м.	на 9 м.	на 8 м.	на 7 м.	на 6 м.	на 5 м.	на 4 м.	на 3 м.	на 2 м.	на 1 м.
б.	5.70	5.20	4.75	4.25	3.75	3.25	2.75	2.25	1.75	1.25	65.

Редакція і головна контора: Київ, Підвальна 6.

Редактор М. ПАВЛОВСЬКИЙ.

Видавець С. ЧИКАЛЕНКО.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства
в Києві

ВИХОДИТИМУТЬ ВІД Р. 1908.

Передплата на першу серію: 5 р. з пересилкою в Росії,
за кордон—6 р., для студентів, учеників, народніх учите-
лів 3 р., для членів Товариства 2 р.

Приймаєть ся передплата в бюро Товариства, при редакції
„Л. Н. Вістника“, Прорізна, 20.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

український науковий журнал,

присвячений передовсім українській історії, фільольогії й етнографії,
виходить під редакцією *М. Грушевського*, що два місяці книжками по
15 аркушів (XVII РІК ВИДАННЯ).

Розвідки з наук історичних і фільольогічних, матеріяли й замітки, пе-
регляд часописей українських й иньших (до двіста часописей), критичні
оцінки й реферати з наукової літератури, що дотикає ся українознавства.

Передплата в Росії 6 р. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 к.

Передплату приймає контора Літературно-Наукового Вістника, Київ,
Прорізна, 20. Там же можна діставати поодинокі книжки.

Ціна сеї книжки нарізно 1 р. 50 к.

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der
Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

==

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

Мих. Грушевський, Вол. Лоретц.

====

Книга II.

==

КИЇВ.—1908.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спільн. Троїхсвятительська, 5.

Acme
Bookbinding Co., Inc.
300 Summer Street
Boston 10, Mass.